

संस्थापक
साने गुरुजी

मोर्दींचा नवा अवतार योगी ?



सामाहिक
साधना
Weekly Sadhana

शनिवार,
१ एप्रिल २०१७
मूल्य रु.१५
(एकूण पृष्ठे : ३६)

सोनिया गांधींची
राजकीय कारकीर्द

रामचंद्र गुहा



विद्यापीठांतील नीतिधैर्य,
विवेक अन् शांतता
टिकवणार कशी ?

शिव विश्वनाथन



महाबळेश्वर सैल :
मुळे आणि
पंख असलेले झाड
दत्ता दामोदर नायक

२१व्या शतकात.. या डिजिटल युगासाठी.. आम्ही आहोत..

Ready !

Pooja..

आता मी इंग्लिशमध्ये आत्मविश्वासाने
संवाद साधू शकते...

Thank You **SUCCESS** !

Ajay...

संवाद कौशल्ये आणि सॉफ्ट स्किल्समुळे
आता मी आहे 'करियर रेडी' ...

Thank You **SUCCESS** !

Rahul..

'खन्या कमाईसाठी' माझ्याकडे
आहेत २०० 'डिजिटल स्किल्स' ...

Thank You **MS-CIT** !

Neeta..

मी कंप्यूटरची
'स्मार्ट युझर' आहे.

Thank You **MS-CIT** !



नवीन **MS-CIT + SUCCESS** कोर्स करा, करियर रेडी व्हा!

MS-CIT तुम्हाला कंप्यूटरचा स्मार्ट वापर कसा करावा याचे ज्ञान देतो तर **SUCCESS** करीयरच्या वाटेवर
अचूक चालण्या-बोलण्याचे बळ देतो. **MS-CIT** तुमचे तांत्रिक ज्ञान वाढवितो तर **SUCCESS** तुम्हाला
२१ व्या शतकात आत्मविश्वासाने कसे वावरावे हे शिकवितो.

कंप्यूटरचा स्मार्ट वापर शिकण्यासाठी इंग्रजी संवाद आणि सॉफ्ट स्किल्स शिकण्यासाठी



आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा परिमुळे कंप्यूटर कोर्स



आजच **MS-CIT** केंद्राविषयी माहितीसाठी संपर्क: 88 88 88 88 88



MKCL

ज्ञानदीप लावू जगी ||

www.mkcl.org

महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ मर्यादित

आय.सी.सी. ट्रेड टॉवर्स,

सेनापती बापट मार्ग,

शिवाजीनगर, पुणे, महाराष्ट्र.

फोन : + 91 20 4011 4500

अनुक्रम

१ एप्रिल २०१७
वर्ष ६९ / अंक : ३३

संपादक :
विनोद शिरसाठ

सहयोगी संपादक मंडळ :

अभय टिळक
अतुल देऊळगावकर
मनोहर जाधव
रश्मिया पटेल

मुख्यपृष्ठ मांडणी : **गिरीश सहस्रबुद्धे**

अंकनिर्मिती, व्यवस्थापक व अक्षररचना :
सुरेश माने

मुद्रितशोधन : **मिलिंद बोरकर**

‘साधना’ हे साप्ताहिक मालक, साधना ट्रस्ट यांचेसाठी मुद्रक व प्रकाशक हेमत नाईकनवरे यांनी आनंद लाटकर कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा.लि., २५/१, यशगंगा इंड. इस्टेट प्रा.लि., वडगाव बु.१, पुणे ४११०११ येथे छापून,
साधना साप्ताहिक, ४३१ शनिवार पेठ,
पुणे ४११०३०. येथे प्रसिद्ध केले.

Ph.: 020-24451724 / Mob.: 7028257757

weeklysadhana@gmail.com

Web.weeklysadhana.com

साधना मीडिया सेंटर (पुस्तक विक्री केंद्र)

Ph. : 020-24459635

वार्षिक वर्गणी :

एक वर्षासाठी : ७०० रुपये

दोन वर्षासाठी : १४०० रुपये

तीन वर्षासाठी : २१०० रुपये

वर्गणीची रक्कम रोख किंवा/म. ऑ./डी. डी./चेक ‘साधना साप्ताहिक’ या नावाने काढून, साधना कार्यालयाकडे पाठवावी. किंवा साधना साप्ताहिक, खाते क्र. 60025586634, IFSC MAHB 00000001, बँक ऑफ महाराष्ट्र, बाजीराव रोड शाखा, पुणे ३० येथे वर्गणीची रक्कम जमा करावी आणि नाव, पत्ता, फोन नं. इत्यादी तपशील साधना कार्यालयाला इ-मेल अथवा फोन करून कळवावेत.

(अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. अंकातील छायाचित्रे इंटरेटवरून.)

४. **मोर्दींचा नवा अवतार योगी ?**
संपादकीय
६. **सोनिया गांधींची राजकीय कारकीर्द**
रामचंद्र गुहा
९. **विद्यापीठांतील नीतिधीर्घ, विवेक अन् शांतता टिकवणार कशी ?**
शिव विश्वनाथन
१४. **मार्गो शटलींचे ‘हिडन फिगर्स’**
अंजली जोशी
१८. **मुळे आणि पंख असलेले झाड**
दत्ता दामोदर नायक
२०. **पाण्याशाप्यथ : पाणीप्रश्नाची सर्व उत्तरे**
दत्तप्रसाद दाभोळकर
२३. **प्रस्थापित विज्ञानावरील विविध आक्षेप**
रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ
२६. **विज्ञानाचे भान**
भ. पां. पाटणकर
२९. **नंदिनी**
मोहिब कादरी
३३. **दया आणि माया**
दर्शना पवार

मोर्दींचा नवा अवतार योगी ?

पाच राज्यांच्या विधानसभा निवडणुकांचे निकाल गेल्या आठवड्यात लागले. ते निकाल तर बरेचसे अनपेक्षित होतेच, पण निकालानंतरच्या घडामोडी जास्त अनपेक्षित होत्या. उत्तराखण्ड व उत्तर प्रदेश या दोनही राज्यांत भाजपला तीनचतुर्थांश इतके बहुमत मिळाले, आणि गोवा व मणिपूर या राज्यांमध्ये भाजप बहुमतापासून खूपच दूर होता, तरीही त्या चारही राज्यांमध्ये भाजपने सत्ता मिळवली. गोवा व मणिपूर येथे भाजपची जास्तीची हुशारी कामी आली; पण काँग्रेसचा गाफिलपणा किंवा नतद्रष्टव्यामुळेच भाजपला ती हुशारी दाखवता आली, हेही तितकेच खरे. पंजाबमध्ये काँग्रेसला दोन-तृतीयांश बहुमत मिळाले आणि त्या एकाच राज्यात काँग्रेसला सरकार स्थापन करता आले. वस्तुतः आताचे निकाल असे होते की, काँग्रेसला तीन राज्ये व भाजपला दोन राज्ये सत्तास्थापनेला मिळावीत. कारण गोव्यामध्ये भाजपची सत्ता जाऊन काँग्रेसची सत्ता येईल अशा प्रकारे जागा मिळाल्या होत्या, आणि मणिपूरमध्ये मागील तीन वेळा असलेली सत्ता चौथ्यांदा काँग्रेसकडे राहील अशाप्रकारे जागा मिळाल्या होत्या. आणि पंजाबाबत मागील दहा वर्षे अकाली दल-भाजप यांच्याकडे असलेली सत्ता काँग्रेसने खेचून आणली. उत्तर प्रदेशात काँग्रेसला मागील पावशतकात काहीच स्थान नसल्यामुळे तिथे त्यांना फार काही करता न येणे समजू शकत होते, आणि उत्तराखण्डमध्ये पक्षांतर्गत दुफळी इतकी

माजलेली होती की, तेथील काँग्रेसची सत्ता जाणार हे बहुतेकांनी गृहीत धरले होते.

हे सर्व लक्षात घेतले तर लोक समजतात तितका मोठा किंवा दारूण पराभव काँग्रेसचा झालेला नाही. आणि मग अर्थातच, भाजपने आता संपूर्ण देशाच काबीज केलाय अशा प्रकारची भाषाही तितकीशी बरोबर ठरत नाही. भाजपला निर्विवाद म्हणावे असे यश उत्तर प्रदेशात मिळाले, हे खरे. पण मागील पंधरा वर्षे भाजप तेथील सत्तेवर नव्हता आणि त्यातील नंतरची दहा वर्षे तर बसपा व सपा या दोन पक्षांनी प्रत्येकी पाच वर्षांचा कार्यकाळ पूर्ण केला होता. त्या-त्या निवडणुकांत त्या पक्षांना पूर्ण बहुमत मिळाले होते. त्यामुळे उत्तर प्रदेशच्या जनतेला तिसऱ्यांदा पूर्ण बहुमताचे सरकार आणावेसे वाटले आणि त्यासाठी बसपा व सपा यांच्याकडे पुन्हा न जाता, भाजपकडे वळावेसे वाटले हेसुद्धा साहजिकच म्हटले पाहिजे. कारण मुलायम-अखिलेश यांच्यात व सपामध्ये निवडणूकपूर्व वर्षात जी घमासान यादवी चालली होती, ती पाहता त्यांच्याकडे जाणे नको आणि मायावर्तींची पाच वर्षांची राजवट इतक्यात विसरायला नको, असेच मानस उत्तर प्रदेशातील जनतेचे असणार. शिवाय, सध्याच्या भाजपकडे केंद्रातील सत्ता असणे आणि त्यांनी सर्व प्रकारे प्रचारयंत्रणा राबवणे हे घटक असे होते की, उत्तर प्रदेशातील जनतेने भाजपला निवडले नसते तरच आश्चर्य वाटले असते.

उत्तर प्रदेशाबाबत खरे आश्चर्य हे होते की, निकाल लागल्यानंतर आठ दिवस मुख्यमंत्री ठरवता येत नव्हता. इतके प्रचंड बहुमत मिळालेय आणि मोदी-शहा ही कमालीची शक्तिशाली जोडी आहे, तरीही इतका विलंब का असा तो प्रश्न होता. आणि जेव्हा योगी आदित्यनाथ यांची निवड मुख्यमंत्रीपदावर जाहीर झाली, तेव्हा भाजपच्या विशेषतः मोदी-शहा या जोडीच्या धूर्तपणाची चर्चा माध्यमांनी रंगवली. अनेकांनी २०१९ च्या लोकसभा निवडणुकांसाठीची ही खेळी आहे असे म्हणून कौतुक केले. तर उत्तर प्रदेशात गुजरात मॉडेल राजवण्यासाठी योगी आणले, अशी टीका उर्वरित लोकांनी रंगवली. वस्तुस्थिती वेगळीच असल्याचे अवघ्या दोनच दिवसांत स्पष्ट झाले. योगी आदित्यनाथ ही काही भाजपची मनपसंत किंवा सर्वसहमतीची निवड नसून, योर्गीनी ती निवड करायला भाजपच्या धुरिणांना भाग पाडले आहे.

उत्तर प्रदेशातील स्थानिक जनतेच्या मनात योर्गीनी भावी मुख्यमंत्री ही स्वतःची प्रतिमा २००७ पासूनच बनवायला सुरुवात केली होती. त्या वर्षी योर्गीच्यावर मायावती सरकारने गुन्हेगारीचे आरोप केले, त्यांच्यावर खटले दाखल केले आणि त्याच वर्षी त्यांच्यावर काही प्राणघातक हल्लेही झाले होते. तेव्हा लोकसभा अध्यक्ष सोमनाथ चटर्जी यांच्यासमोर कैफियत मांडताना, लोकसभेत भाषण करताना योर्गीना रडू कोसळले होते. बसपा सरकारच्या काळात आपल्या जीविताला धोका आहे, असे मानणाऱ्या योर्गीनी मुख्यमंत्रीपदावर बसण्याचे स्वप्न तेव्हापासून बालगले होते. राष्ट्रीय स्तरावर /लोकसभेत वावरताना आणि माध्यमांसमोर बोलताना ती इच्छा त्यांनी व्यक्त केलेली नव्हती, पण उत्तर प्रदेशातील स्थानिक जनतेसमोर मात्र तसा संदेश त्यांनी पोहोचवला होता. झाले इतकेच की, दरम्यानच्या काळात उत्तर प्रदेशातील भाजप तितकासा बलवान नव्हता आणि साधू-संन्याशी आमदार-खासदार होऊ शकतात, हे स्वीकारले असले तरी, मुख्यमंत्रीपदावर बसू शकतात अशी कल्पना कोणीच करत नसल्याने, त्यासंदर्भात योर्गीना कोणी गांभीर्यनि घेतले नव्हते.

आता हळूहळू हे उलगडत गेले आहे की, उत्तर प्रदेशात मुख्यमंत्रीपदाचा उमेदवार म्हणून आपले नाव निवडणुकीपूर्वीच जाहीर करावे यासाठी योर्गीनी बराच जोर लावला होता. पण ते मान्य झाले नव्हते आणि ‘निवडणुकीनंतर ठरवू’ असे सांगून त्यांची समजूत काढली गेली होती. त्यानंतर निवडणुकीच्या प्रचारात मोर्दीच्या नंतर

सर्वांत जास्त प्रचारमोहीम योर्गीनीच राबवली होती, तेव्हाही त्यांची महत्वाकांक्षा अस्पष्टपणे सूचित झाली होती. एवढेच नाही तर २००७ च्या विधानसभा निवडणुकीच्या वेळी १०० उमेदवार आपल्या पसंतीचे द्यावेत अशी आग्रहाची मागणी योर्गीनी केली होती. आताच्या निवडणुकीसाठी मोदी-शहा यांच्यापुढे तेवढी जोरकस मागणी त्यांनी केली नव्हती, पण निकालानंतर मात्र दबाव निर्माण करण्यासाठी कोणतीही कसर ठेवली नव्हती. कारण आता संधी मिळाली नाही तर पुन्हा कधीच मिळणार नाही, हे ओळखण्याइतपत हे योगी राजकारणात तरबेज नक्कीच आहेत. त्यांच्या मागे ७० ते ८० आमदार आहेत, असेही सांगितले जाते. याउलट सध्याच्या उत्तर प्रदेशच्या राजकारणात बलशाली राजकीय नेता कोणीच नाही. त्यामुळेही योर्गीचा दावा व आग्रह अधिक बळकट झाला. इतका की, योर्गीना मुख्यमंत्रिपद नाही दिले गेले तर उत्तर प्रदेश भाजपमध्ये कलह वाढेल, कदाचित बंडखोरी होईल, असे चित्र निर्माण झाले. परिणामी मोदी-शहा या जोडीला नमते घ्यावे लागले, माघार घ्यावी लागली. त्यांनी तसे केले नसते तर कदाचित बंडाळी झाली असती आणि मग अखिल भारतीय स्तरावरील भाजपचा विजय या प्रतिमेला तडा गेला असता. म्हणजे स्वतःची व पक्षाची अब्रू वाचवण्यासाठी योर्गीच्या ‘हट्ट’ योगापुढे मोदी-शहांची मान झुकली.

एकदंरीत विचार करता, पाच राज्यांतील निवडणूक निकालानंतर गोवा व मणिपूर येथे पराभूत होऊनही धूर्तपणा व चाणाक्षण्याचे दर्शन घडवून भाजपने सत्ता मिळवली. पण उत्तर प्रदेशात मात्र ‘युद्धात जिंकले, तहात हरले’ अशीच काहीशी स्थिती मोदी-शहा जोडीची आणि भाजपची झाली आहे. असो. विखारी प्रचारासाठी प्रसिद्ध असलेले हे योगी यानंतरच्या काळात भाजपचे, उत्तर प्रदेशाचे आणि एकूणच देशाचे किंती व कसे नुकसान करतात, हे यथावकाश पहायला मिळेल. आणि कोणी सांगावे, कदाचित या योर्गीना हाताशी धरून मोदी-शहा व भाजप आपले इस्पित साध्य करण्यासाठी पावले टाकतील.

राजकारणात भाकिते करणे अवघड असते, पण ‘मोर्दीचा नवा अवतार योगी’ असे घडण्याची एक शक्यता आहे. प्रश्न एवढाच आहे की, स्वतःचा नवा अवतार पहायला मोर्दीना आवडेल का?



सोनिया गांधींची राजकीय कार्कीर्द

सोनिया गांधींच्या राजकीय यशाप्रमाणेच अपयशाचीही काही कारणे आहेत. पहिले म्हणजे त्यांनी काँग्रेसमध्ये हायकमांड संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन केले. या संस्कृतीत पक्षाध्यक्ष राज्यांतील नेते आणि मुख्यमंत्री यांच्यापेक्षा दिल्लीतील सल्लगारांवर जास्त विश्वास ठेवतात. या कार्यपद्धतीमुळे काही काळाने राज्यांतील नेतृत्वाचे खच्चीकरण होते आणि कार्यकर्ते हतोत्साही होतात. याच प्रक्रियेचा एक भाग म्हणजे सोनिया गांधींनी आपले कुटुंब जिथे तिथे पुढे रेटण्याचा प्रयत्न केला. राज्या-राज्यांतील मोठ्या प्रकल्पांना स्थानिक काँग्रेस नेत्यांची नावे दिली असती तर त्याचा जास्त राजकीय फायदा होऊ शकला असता.

ब्रिटिश राजकीय नेते आणि लेखक इनॉक पॉवेल यांचे ‘सर्व राजकीय कारकिर्दींचा अंत अपयशाने होतो’ हे वाक्य राजकीय विषयांवर लिहिणरे लेखक बन्याचदा उद्धृत करतात. मात्र हे वाक्य अर्धेच आहे. पॉवेल यांचे पूर्ण वाक्य असे आहे- ‘राजकीय कार्कीर्द जर सर्व छान चाललेले असतानाच्या काळात मध्यातच संपुष्टात आल्या नाहीत तर त्यांचा शेवट अपयशात होतो. कारण राजकारण आणि मानवी वर्तन यांचे स्वरूपच असे आहे.’

पॉवेल यांचे अर्धे वाक्य जवाहरलाल नेहरू, पी.बी. नरसिंहराव, अटलबिहारी वाजपेयी आणि मनमोहन सिंग या चार माजी पंतप्रधानांना लागू होते. या सर्वांनी आपापल्या राजकीय कारकिर्दींत भरपूर यश मिळवले. नेहरू हे स्वातंत्र्य लढ्यांतील लोकप्रिय नेते होते. देशाला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर बहुपक्षीय लोकशाहीची स्थापना करण्यात त्यांची भूमिका महत्त्वाची होती. तसेच देशाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक अशा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचा त्यांनी पाया घातला. नरसिंह राव यांनी पंतप्रधान असताना त्यांनी देशात आर्थिक सुधारणा राबवल्या आणि देशाला नवे परराष्ट्र धोरण दिले. वाजपेयी हे लोकप्रिय विरोधी पक्ष नेते आणि कार्यक्षम परराष्ट्र मंत्री होते. पुढे पंतप्रधान

असताना त्यांनी पूर्ण पाच वर्षे टिकलेले देशातील पहिले बिगरकाँग्रेस सरकार दिले. मनमोहन सिंग यांनी अर्थमंत्री असताना आर्थिक सुधारणा राबवल्या आणि गतिमान आर्थिक वाढीची दहा वर्षे त्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात देशाने अनुभवली. असे असले तरीही या चारही कर्तव्यगार पंतप्रधानांच्या राजकीय कारकिर्दींचा शेवट अपयशाने झाला. नेहरूंवर अखेरच्या काळात चीनविरुद्ध युद्धात झालेल्या पराभवाची छाया होती. नरसिंह राव यांची त्याच्याच पक्षातून अक्षरशः हकालपट्टी केली गेली. अगदी सहजपणे जिंकायला हवे असे वाटत असणारी निवडणूक वाजपेयी हरले. तर मनमोहन सिंग यांनी त्यांच्या मंत्रांच्या भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांमुळे नकारात्मक प्रसिद्धी सहन करत आपली कारकिर्द पूर्ण केली.

सोनिया गांधी या कधीही देशाच्या पंतप्रधान नव्हत्या. मात्र पूर्ण दहा वर्षे त्या देशातील सर्वांत सामर्थ्यवान राजकीय नेत्या म्हणून वाबरल्या. आता उत्तरप्रदेश निवडणुकीतील पराभव आणि त्यांच्या पक्षाचे अस्तित्वदेखील जाणवू नये अशी अवस्था आलोली असताना त्या आपल्या राजकीय कारकिर्दींच्या शेवटावर उभ्या आहेत. वाराणशीत प्रचार करत असताना एका रोड शोदरम्यान त्या पडल्या आणि

त्यांना दुखापत झाली. त्यानंतर या फेरीतील विधानसभा निवडणुकांमध्ये त्यांनी प्रचार केला नाही. निवडणुकीतील निकालांची मोजणी चालू होण्याच्या थोड्याच आधी वैद्यकीय उपचारासाठी त्या परदेशी रवाना झाल्या. ज्या राज्यात त्या स्वतः आणि त्यांच्या कुटुंबातील इतर सदस्य निवडणुका लढवत आणि जिंकत आले आहेत त्या भारतातील सर्वांत मोठ्या राज्यात त्यांच्या पक्षाला अतिशय मानहानीकारक असा पराभव स्वीकारावा लागला. या पराभवानंतर त्यांची राजकीय कारकीद आता संपल्यातच जमा आहे. त्यामुळे त्यांच्या कारकिर्दीचे, त्यातील यश अपयशांचे, मूल्यमापन करण्याची ही योग्य वेळ आहे.

सोनिया गांधींना पक्षीय राजकारणात येऊन आता वीस वर्षे होत आली आहेत. त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला तोही थेट पक्षाच्या सर्वोच्च स्थानावरून, काँग्रेसच्या अध्यक्ष म्हणून. सुरुवातीला फार कमी जणांनी त्यांना गांभीर्यनि घेतले. सन १९६६ मध्ये जसे इंदिरा गांधींना अनपेक्षितपणे पंतप्रधानपद मिळाल्यानंतर लोकांनी त्यांना 'गुंगी गुडिया' असे संबोधले होते तसेच सोनिया गांधींबाबत झाले. या दुसऱ्या श्रीमती गांधी प्रभावी वक्त्य नव्हत्या. त्यांचे हिंदी व्याकरण दृष्ट्या बिनचूक होते मात्र त्यांचे उच्चार इटालियन स्वरूपाचे होते हे लक्षात यायचे. असे असले तरीही त्यांना ऐकायला गर्दी व्हायची आणि काही काळाने त्यांनी लोकांचे लक्ष वेधून घेतले. त्यानंतर थोड्याच काळात त्यांच्याविषयी असलेला संशय आणि अनादर यांची जागा नाखुशीने दिल्या गेलेल्या का होईना पण एका आदाराने घेतली. कारण १९९८ मध्ये त्यांनी सूत्रे हाती घेतली तेव्हा न्हासपर्वत असलेल्या काँग्रेस पक्षाला त्यानंतर झालेल्या कर्नाटक, राजस्थान, महाराष्ट्र आणि आंग्रे प्रदेश अशा मोठ्या आणि महत्वाच्या राज्यांतील विधानसभा निवडणुकीत विजय मिळाले.

सोनिया गांधींच्या सुरुवातीच्या काळातील यशाला तीन घटक कारणीभूत होते. त्यांनी आपल्या डोळ्यांसमोर आपल्या सासूबाई आणि नवन्याची हत्या होताना पाहिल्याने लोकांमध्ये त्यांच्याविषयी बन्यापैकी सहानुभूती होती. आणि असे असले तरीही त्यांनी आपल्या वैयक्तिक दुःखाला बाजूला ठेवून खडतर, कधीही माफ न करणारे व शत्रुत्व ओढवून घेणारे असे स्वरूप असलेल्या भारतीय राजकारणात प्रवेश केला होता. १९९० च्या दशकाच्या अखेरच्या त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला तेव्हा गांधी-

नेहरू नावाला असलेले वलय शिळ्क होते. अनेक मतदारांमध्ये नेहरू आणि विशेषतः इंदिरा गांधी आणि राजीव गांधी यांच्या आठवणी मनात होत्या. आणि शेवटचे म्हणजे सोनिया गांधी स्वतःसुद्धा अतिशय मेहनत घेत होत्या. त्या देशाच्या सर्व भागात प्रवास करीत होत्या आणि जेव्हा दिलीमध्ये असायच्या तेव्हा राजकीय कार्यकर्त्यांना भेटायच्या.

सोनिया गांधींच्या या परिश्रमाचे फल २००४ साली त्यांना मिळाले. त्या वर्षी काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली असलेल्या संयुक्त पुरोगामी आघाडी (युपीए) ने लोकसभा निवडणुकीत अनपेक्षित असे यश मिळवले. त्यानंतर पाच वर्षांनी झालेल्या निवडणुकात काँग्रेस आणि युपीएने अधिक जागा जिंकून अतिशय सहजपणे यश मिळवले. भारतीय प्रसारमाध्यमे राजकीय यशापयशाचे मोजमाप निवडणुकीतील विजय या संकुचित निकषावर करतात. केवळ या निकषाचा विचार केला तरीसुद्धा सोनिया गांधी राजकारणातील त्यांच्या पहिल्या दशकात अतिशय यशस्वी ठरल्या होत्या. त्यांनी राजकीय यशाव्यातिरिक्त सार्वजनिक जीवनातही योगदान दिले होते. अतिशय गुप्त आणि अपारदर्शक पद्धतीने देश चालवणाऱ्या सरकारला माहितीचा कायदा लागू करून त्यांनी त्यात थोडीफार पारदर्शकता आणली. तसेच मनरेगा ही ग्रामीण रोजगार योजना राबवून ग्रामीण भागातील गरिबांसाठी एक आधार निर्माण केला होता.

सोनिया गांधींचे भारतीय राजकारणातील यश हे कोणालाही अपेक्षित नसलेले आणि अंतर्ज्ञानाने जाणता येणार नाही असेच होते. २००९ साल हे त्यांच्या कारकिर्दीचे सर्वोच्च शिखर होते. त्यानंतर त्यांची उताराकडे वाटचाल सुरु झाली. राष्ट्रकुल स्पर्धासाठीचा घोटाळा उघडकीस आल्यापासून त्यांची घसरण सुरु झाली. त्यानंतर त्याहूनही मोठे असे टेलिकॉम आणि खाणक्षेत्रातील घोटाळे उघड झाले. एके काळी लोकांमध्ये बरेच कुतूहल असलेली आणि गूढ वाटणारी त्यांची शांतता ही नंतर मात्र या घोटाळ्यात सहभाग असल्याचे लक्षण मानली जाऊ लागली. कारण अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली चाललेली लोकप्रिय चळवळ आणि आक्रमक माध्यमे यांनी त्यांच्या सरकारविषयी विचारलेल्या प्रश्नांना त्यांनी उत्तरे दिली नाहित. त्यानंतर २०१३-१४ मध्ये नरेंद्र मोदींचा नाटकी आणि यशस्वी निवडणूक प्रचाराचा टप्पा आला आणि काँग्रेसला २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीत

केवळ ४४ जागा मिळाल्या. त्यानंतर हरियाणा, महाराष्ट्र आणि आसाम या राज्यांतील विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेस पराभूत झाली आणि आता उत्तर प्रदेशातील मानहानीकारक पराभवाने तर पक्ष पार रसातळाला गेला आहे.

सोनिया गांधीच्या राजकीय यशाप्रमाणेच अपयशाचीही काही कारणे आहेत. पहिले म्हणजे त्यांनी काँग्रेसमध्ये हायकमांड संस्कृतीचे पुनर्जीवन केले. या संस्कृतीत पक्षाध्यक्ष राज्यातील नेते आणि मुख्यमंत्री यांच्यापेक्षा दिल्लीतील सल्लागारांवर जास्त विश्वास ठेवतात. या कार्यपद्धतीमुळे काही काळाने राज्यातील नेतृत्वाचे खच्चीकरण होते आणि कार्यकर्ते हतोत्साही होतात. याच प्रक्रियेचा एक भाग म्हणजे सोनिया गांधींनी आपले कुटुंब जिथे तिथे पुढे रेटण्याचा प्रयत्न केला. राज्या-राज्यातील मोठ्या प्रकल्पांना स्थानिक काँग्रेस नेत्यांची नावे दिली असती तर त्याचा जास्त राजकीय फायदा होऊ शकला असता. मात्र त्यांनी तसे न करता प्रकल्पांना नेहरू-गांधी कुटुंबातील व्यक्तींचीच नावे दिली. इथे पटकन् आठवणारी दोन उदाहरणे म्हणजे मुंबईतील सी-लिंक प्रकल्पाला राजीव गांधींचे नाव न देता यशवंतराव चव्हाणांचे नाव द्यायला हवे होते. तसेच हैद्राबाद येथील विमानतळाला नरसिंह राव यांचे नाव न देता (पुन्हा) राजीव गांधींचेच नाव दिले गेले आहे.

काँग्रेस पक्षाचा इतिहास हा खोलवर आणि देशभर रुजलेला आहे. या संपन्न आणि गुंतागुंतीच्या इतिहासाची नीट ओळख असलेल्या नेत्याने देशभरातील (जिवंत अथवा मृत अशा) मोठ्या काँग्रेस नेत्यांना पुढे केले असते. दुर्दैवाने सोनिया गांधींचे आपल्या कुटुंबाविषयीचे प्रेम, पक्षाचा इतिहास आपल्या कुटुंबासोबत जोडण्याचा प्रयत्न केवळ भूतकालापुरातेच मर्यादित राहिलेले नाहीत. उलट ते प्रयत्न भविष्याच्या दिशेनेसुद्धा गेलेले आहेत. त्यामुळे काम करण्याचा उत्साह आणि यशस्वी होण्याची महत्वाकांक्षा या दोन्ही बाबरींत समवयीन इतर राजकीय नेत्यांच्या तुलनेत सर्वार्थीने कमी पडणाऱ्या आपल्या मुलाकडे त्यांनी काँग्रेस पक्षाची सूत्रे सोपवली.

सोनिया गांधी अजूनही खासदार आहेत. अजूनही त्या काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्ष आहेत. मात्र आता असे म्हणता येईल की, २०१४ ची लोकसभा निवडणूक आणि २०१७ च्या विधानसभा निवडणुका यानंतर त्यांना भारतीय राजकारणात पुन्हा महत्वाचे स्थान मिळवणे अशक्य होऊन

बसलेले आहे. त्यामुळेच या लेखात त्यांच्या दोन दशकांच्या राजकीय कारकिर्दीचा आढावा घेतला आहे. एकूण मिळून सोनिया गांधींची राजकीय कारकिर्द पाहिली तर असे दिसते की, त्यांच्या कुटुंबातील इतर तीन जणांची राजकीय कारकीर्द आणि त्यांची कारकीर्द यात कमालीचे साम्य आहे. अनेक वर्ष सातत्याने यशस्वी होत आलेल्या नेहरूंची कारकीर्द १९५९ पासून उताराला लागली. १९६९ ते १९७५ या काळात आपल्या आर्थिक आणि लष्करी धोरणांमुळे देशभरात प्रचंड लोकप्रिय ठरलेल्या इंदिरा गांधीच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन आणीबाणीपासूनच्या कालखंडात करू गेल्यास मिश्र स्वरूपाचे आहे. आपल्या पंतप्रधानपदाच्या सुरुवातीच्या काळात राजीव गांधींनी फुटिरतावादी नेत्यांबरोबर केलेले करार आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा पुरस्कार यामुळे त्यांची बरीच प्रशंसा झाली. मात्र त्यानंतर त्यांनी मुस्लिम आणि हिंदू समाजातील मुलतत्त्ववादी नेत्यांचे तुष्टीकरण केले आणि बोफोर्स तोफांचे प्रकरण उघडकीस आले. सोनिया गांधींची राजकीय कारकीर्द या तिघांशीही साम्य दाखवणारी आहे. या सर्वांना पहिल्या टप्प्यात यश आणि दुसऱ्या टप्प्यात घसरण याचा सामना करावा लागलेला आहे. त्यामुळे सोनिया गांधींची राजकीय कारकीर्द त्यांच्या राजकीय घराण्याशी सुसंगत अशीच राहिलेली आहे. मात्र त्यांचे चिरंजीव राहुल या परंपरेला अपवाद ठरू शकतात, कधीही राजकीय यश न मिळालेला नेहरू गांधी कुटुंबाचे ते पहिला सदस्य असतील.

(अनुवाद : संकल्प गुरुर्ज)

रामचंद्र गुहा, बंगलुरु

विद्यापीठांतील नीतिधैर्य, विवेक अन् शांतता टिकवणार कशी ?

विविध प्रकारच्या वैचारिक मतभेदांना केवळ एकत्र थारा देणेच नव्हे, तर त्यांवर प्रत्येकास मनमोकळी चर्चा अन् प्रसंगी वैचारिक पातळीवरील वादविवाद करण्यास मुभाही देणे, अशी वैचारिक देवाण-घेवाणीस पोषक संस्कृती निर्माण करणारी हक्काची व्यासपीठे म्हणजे विद्यापीठे होय. किंबहुना, विद्यापीठांनी ही अशी भूमिका घेणे अपेक्षितच असते. अलीकडच्या काळात मात्र विद्यापीठांच्या याच भूमिकेपुढे धोका निर्माण होऊ लागल्याचे चित्र दिसत आहे...

एखादी समस्या सोडविण्यासाठी सातत्याने आणि अनेकदा बराच काळ तिच्यावर लक्ष केंद्रित करून ठेवणे गरजेचे ठरते. यासाठी संयम आवश्यक असतो. भारतीय जनमानसांत मात्र तो नाही. आपण भारतीय लोक संस्थांकडे- किंबहुना, ‘संस्था’ या संकल्पनेकडे-च- मुळात दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून पाहत नसतो. संकटे आली, अचानक काही मोठी समस्या उद्भवली की; आपण घाबरून जातो, गोंधळून जातो, त्यावर उपायही शोधू लागतो. पण तीच समस्या जरा दूर सरली रे सरली की, आमचे त्या दिशेचे लक्ष ढळायला सुरवात झालीच म्हणून समजा! म्हणूनच की काय, पण आपण भारतीय लोक संस्थात्मक बांधणीत नेहमी कच्चे राहिलो असल्याची वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही.

संस्था म्हटली की, त्याबाबतीत आमची वागणूक अगदीच वरवरची असते. या संदर्भात एखादी उपमाच द्यायची झाली तर- संस्थांकडे आमचे पाहणे म्हणजे अनेकदा एखाद्या सौंदर्यप्रसाधनाच्या वापराप्रमाणेच वरवरचे अन् विचारांचा अभाव असणारे असते. त्यात गांभीर्य बव्हंशी नावालाच असते. अशात, संस्थांचे मूल्यमापन वगैरे करायची वेळ आली तर, त्यासाठी आम्हाला ‘रॅकिंग’

वगैरेसारखे नेहमीच गरजेचे ठरणारे आकडेवारीचे स्तोम माजवणे तरी अधिक श्रेयस्कर वाटते किंवा मग खास कॉर्पोरेटी संस्कृतीला साजेशा अशा ‘मॅनेजमेंट’ वगैरेसारख्या बिरुदांच्या चकचकीत चष्प्यातून तरी संस्थांकडे पाहावे लागते. या गोष्टींशिवाय संस्था आणि तिचे मूल्यमापन यासंदर्भात दुसरा कुठला विचारही आमच्या आसपास दुरान्वयाने फिरकत नाही.

या सरधोपट विचारांचा परिणामच आहे की, आज आपले महत्त्वाचे स्थान टिकवून असणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कोलाहल माजला असतानाही आमच्यापैकी कुणालाच त्याचे काही सोयरसुतक असल्याचे साधे नावही दिसत नाही. आज विद्यापीठांच्या एकूण संस्थात्मक रचनेपुढेच संकट उभे राहू पाहत आहे. मात्र, त्यापासून विद्यापीठांना वाचवण्यासाठी काही ठोस उपाययोजना, निश्चित धोरणे, नियोजन असे काहीही दिसून येत नाहीये. विशेष म्हणजे, येत्या काळात शैक्षणिक पातळीवर आपण काही तरी महत्त्वाचे गमावून बसणार आहोत, याची साधी काळजीही आसपास कुणालाच वाटत नाहीये.

समाजशास्त्रीय विश्लेषणाचे अपयश म्हणजे काय, हे

डोळ्यांदेखत पाहायचे असल्यास आज विद्यापीठांची जी परिस्थिती होत गेली आहे, तिकडे पाहावे... सारे काही आपोआप लक्षात येईलच. किंबहुना, ज्यांनी आपल्या आयुष्याची महत्त्वाची वर्षे विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांना घडवण्यात घालवली आहेत, अशा कित्येक शिक्षकांच्या थकत चाललेल्या डोळ्यांत आज डोकावून पाहिल्यास त्यांनी विद्यापीठांना कधीच श्रद्धांजली वाहिली असल्याचे भीषण वास्तव्ही दिसून येईल! विद्यापीठांच्या संस्थातमक बांधणीत दुर्लक्षित राहिलेल्या अनेक उणिवांमुळे आज विद्यापीठांचा हा असा मृत्युदिन आपणाला पाहावा लागत आहे, यात शंका नाही...

विद्यापीठे की हातातील खेळणे ?

आपल्याकडील शिक्षणाच्या स्थितीविषयी भाष्य करू पाहणारा (आणि प्रत्यक्ष अनेकांच्या हाती येण्याआधीच कपाटबंद करण्यात आलेला) एक रिपोर्ट माझ्या सहकाऱ्याच्या हाती नुकताच लागला. त्याच्याच शब्दांत त्या रिपोर्टबद्दल सांगायचे तर- “टीएसआर सुब्रह्मण्यन कमिटीचा रिपोर्ट म्हणजे विद्यापीठांविषयी काही मांडू पाहणारा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे... मात्र, त्यात प्रामाणिकपणे मांडल्या जाव्यात, अशा अनेक गोष्टींना अजूनही बराच वाव आहे. त्या यात पुरेशा प्रमाणात आलेल्या नाहीतच.”

हा रिपोर्ट म्हणजे खेरे तर विद्यापीठरूपी शैक्षणिक संस्थांना नोकरशाहीच्या एकांगी चष्यातून तोलून पाहण्याचा एक तोकडा प्रयत्न आहे. त्यामुळे, विद्यापीठे म्हणजे, ‘ज्ञानाची कवाडे उघडी करणारी व्यवस्था’ किंवा विद्यापीठे म्हणजे, ‘बुद्धिवंतांनी एकत्र येत नवनव्या कल्पनांना जन्म देण्याची एक सर्जनशील जागा’ - अशा काही अपेक्षित व्याख्यांचा साधा मागमूसही या रिपोर्टमध्ये कुठेही दिसून येत नाही!

...मग काय चित्र दिसतेय आजच्या विद्यापीठांकडे पाहिल्यावर? तर, आजची विद्यापीठे म्हणजे ज्ञानदानाची केंद्रे न राहता एखादी खेळण्याची वस्तू बनून राहिली असल्याचे दिसून येईल. आजची विद्यापीठे म्हणजे त्यांच्यात ‘आपल्या हक्काच्या राखीव मतदारांचे प्रतिबिंब पाहणाऱ्या’ राजकारण्यांच्या हातातील खेळणी बनून राहिली आहेत. किंवा मग, त्यांना हवे तसे हाताळू पाहणाऱ्या आणि वाटूल त्या पद्धतीचे असे रिपोर्ट तयार करणाऱ्या नोकरशाहांच्या हातची खेळणी तरी ती आज

नक्कीच बनली आहेत.

म्हणूनच आज आपल्याला सुब्रह्मण्यन समितीसारखा रिपोर्ट नकोच; आज खरी गरज आहे ती अशा रिपोर्टची, जो विद्यापीठातील शिक्षकांनीच बनवला असेल. विद्यार्थ्यांशी सतत जोडल्या गेलेल्या, त्यांना घडवण्यात सतत गुंतलेल्या शिक्षकांनी विद्यापीठांविषयी त्यांच्या अनुभवांतून तयार केलेल्या फर्स्ट हॅन्ड रिपोर्टची आज खरी गरज आहे. कारण, सांप्रत कालखंडात कोणताही आवश्यक खर्च उपलब्ध करून न देतासुद्धा भारतीय विद्यापीठांनी तातडीने ‘वर्ल्ड क्लास’ वगैरे व्हावे असे अपेक्षिले जात असताना, प्रत्यक्षात मात्र आपली विद्यापीठे कशी ‘तिसऱ्या जगातील’ शिक्षणसंस्था होऊन बसलेली आहेत, हे वास्तव तेथे काम करणारे शिक्षकच तर ढळढळीतपणे मांडू शकतील...!

सध्या विद्यापीठांवर जे हल्ले केले जात आहेत, त्यांच्या विरोधात ठोस आव्हान उभे करत ही नवी सुरुवात केली जायला हवी. किंबहुना, आज विद्यापीठे आणि समाजव्यवस्था या दोहोंतील त्या अलिखित कराराची नव्याने पुनर्मांडणीच करण्याची गरज पुढ्यात येऊन उभी ठाकली आहे, असे म्हणणे मुळीच अयोग्य ठरणार नाही.

दिल्लीत जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात (जेएनयू) गेल्या काही दिवसांत झालेल्या वादग्रस्त घडामोडी, त्यावरून घडून आलेले वादविवाद-चर्चा यावरून एक गोष्ट तर नक्कीच स्पष्ट झालीय. ती म्हणजे- या विद्यापीठाकडे सर्व वादांगांना सामरे जाण्याची आणि प्रसंगी त्यांविरुद्ध लढा देण्याची लवचिक वृत्ती आहे! एखाद्या विद्यापीठात दीर्घ काळ टिकून राहिलेले नीतिधीर्य आणि विवेक कुठच्याही प्रतिकूल परिस्थितीतदेखील ढळू न देण्याची एक आवश्यक अशी प्रतिकार शक्ती या विद्यापीठाने दाखवून दिली आहे. ‘जेएनयू’च्या बाबतीत जाणवलेली सर्वाधिक उल्लेखनीय अन् महत्त्वाची बाब कुठली असेल तर, ती म्हणजे- तिथल्या विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये सातत्याने टिकून असणारी एकी. ‘लोकशाही व्यवस्था काय असू शकते,’ याची कल्पना ज्या ठिकाणी प्रत्यक्षात उत्तरलेली पाहायला मिळावी, अशी जागा म्हणजे ‘विद्यापीठे’ - ही विद्यापीठांची व्याख्या जपू पाहणारी एक सामाईक दूरदृष्टी या विद्यार्थी-शिक्षक द्वयींनी या वादांच्या पार्श्वभूमीवरही लख्खपणे प्रस्तुत केली, हे प्रांजल्यपणे मान्य करायला हवे.

तथापि, जेएनयूतील याच संघर्षातून एकूणच देशातील विद्यापीठ नामक संस्थांमधील काही अजूनही न भरलेल्या, हुळ्हुळ्यांच्या जखमांवरची खपलीही सोलली गेली आहे,

हेही तेवढेच खरे... आज विद्यापीठांकडे पाहण्याचा राज्यसत्तेचा दृष्टिकोन कसा आहे? तर, विद्यापीठांचे फार काही बरे घडूनये, झालीच तर त्यांची वैचारिक उपासमारच घडावी आणि अशा दुर्बल अन् विपन्नावस्थेतच विद्यापीठांनी खितपत पडावें, असे राज्यसत्तेला वाटते! गम्मत म्हणजे, एकीकडे हे असे नकारात्मक धोरण बाळगतानाच दुसरीकडे मधूनच एखादुसरा विद्यापीठांच्या हिताचा(!) निर्णय घेण्याचे 'मधाचे बोट' सुद्धा सरकार या शैक्षणिक केंद्रांना चाखवत असते... कुठल्याही प्रकारची धोरणे राबवताना त्याचा योग्य तो लेखाजोखा असायलाच हवा, या वस्तुस्थितीचे महत्त्व कुणीही कधीच नाकारण्याचे काही कारण नाही, हे खरेच. मात्र, त्याच्याच बरोबरीने त्या-त्या गोर्टींबद्दलच्या जबाबदान्या आणि कर्तव्ये हीसुद्धा तेवढीच महत्त्वाची असतात, हेही कुणी नाकारू नये. आज मात्र हे आसपास कुठेही पाहायला मिळत नाही. आधुनिक काळातील विद्यापीठे कशी असायला हवीत, याची व्यापक दूरदृष्टीच आज आम्ही पूर्णतः गमावून बसलो आहोत... आणि विद्यापीठांकडे आम्ही आता एखाद्या खासगी प्रशिक्षण वर्गाप्रति असाव्या तेवढ्या कोत्या मानसिकतेतून पाहू लागलो आहोत. हे विद्यापीठांचे एका संकुचित दिशेने होत जाणारे स्थित्यंतरच तर आहे.

विद्यापीठांतील कार्यपद्धती, तेथील वातावरण आणि विद्यापीठांकडून असणाऱ्या अपेक्षा यासंदर्भातील दूरदृष्टी सतत जिवंत ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण काम अतिशय असोशीने जर कुणी केले असेल; तर ते म्हणजे या ठिकाणी वर्षानुवर्षे रोज आपले ज्ञानदानाचे अविरत काम करणाऱ्या शिक्षकांनी! हो, हे अगदी खरे आहे. उदाहरणादाखल सांगायचेच झाले तर, दिल्ली विद्यापीठाचे उदाहरण ऐकणे रोचक ठेला. आज दिल्ली विद्यापीठात जे काही शैक्षणिक सर्जनशीलतेस पोषक आणि विद्यापीठांकडून असणाऱ्या अपेक्षांच्या दिशेने जाणारे कृतिशील वातावरण टिकून आहे, त्यामागचे कारण तिथेले काही मोजके पण हाडाचे शिक्षक आहेत. ते शिक्षकच तिथल्या विद्यार्थ्यांना सिंचित करणारे खरेखरे 'हीरो' आहेत! या शिक्षकांच्या प्रयत्नांतूनच एकीकडे विद्यार्थ्यांमधून अनेक लीजन्ड्स घडत आले आहेत आणि दुसरीकडे मूल्यांचा प्रसारही होत आला आहे.

गेल्या काही दशकांचा आढावा घ्यायचा झाल्यास-फँक ठाकूरदास, राजेंद्रकुमार गुप्ता, रणधीरसिंग, दिलीप सायमन अशी काही शिक्षकांची जानीमानी नावे दिल्लीनेच पुढे आणली आहेत. यांतल्या प्रत्येकाने एखाद्या

तपस्वीप्रमाणे आपले अवघे आयुष्य साधेपणाने आणि ज्ञाननिर्मीतीत व्यतीत केले आहे. विद्यापीठे काय करू शकतात आणि विद्यापीठांनी कसे असायला हवे, याचा चालता-बोलता वस्तुपाठ म्हणजे हे सारी नावे. यांच्यासारख्या शिक्षकांचा अभिमान कुणाला नसणार?... 'सर्जनशीलता आणि प्रामाणिकपणा यांचा मिलाफ म्हणजे श्रेष्ठता', हे यांतील प्रत्येकच जण सदैव जाणून होते. या शिक्षकांबद्दल माझ्या एका मित्राच्या आठवर्णीना त्याच्याच शब्दांत मांडायचे झाल्यास मला एक वाक्य उद्धृत करायला आवडेल. ते असे- "त्यांतील प्रत्येक जण आपापल्यात एक स्वतंत्र 'केरेकर' होते हे जेवढे खरे, तसेच त्या प्रत्येकाला दूरदर्शी 'केरेकर' ही होते हेही तेवढेच खरे...!"

या लेखात ज्या शिक्षकांविषयी आपण मधापासून चर्चा करत आहोत, ते सर्वच कवितच एखाद्या ठरावीक साच्यात काम करताना पाहायला मिळत. किंबहुना, यांतील कुणीच कधी फारसे नियमबद्ध आणि अमुकच प्रकारच्या चौकटीतील काम करण्यात आपल्या शिक्षकी पेशाची इतिकर्तव्यता मानली नव्हती. मात्र, असे असूनसुद्धा त्यांतील प्रत्येकाची आपल्या कामाविषयी एक मूल्यात्मक बांधणी होती, जाणीव होती. त्यांच्या प्रत्येक पावलातून एक निश्चित विचार प्रसारित होताना पाहायला मिळत असे. अभिजात साहित्यावर त्यांनी नेहमीच मनापासून प्रेम केले. कार्ल मार्क्स अन् शेक्सपिअर हे तर त्यांचे अखंड जगच व्यापून असत! पुस्तक वाचण्याचा आनंद काय असतो, तो त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना अक्षरशः हात धरून अनुभवायला दिला. आपल्या दैनंदिन जगण्यात अन् भवतालात लोकशाही मूल्यांची रुजवण किती गरजेची आहे, याची जाणीव त्यांच्या वागण्यातून आणि शिकविण्यातून ते वेळोवेळी करून देत. हे असे जागणे, वागणे हा त्यांच्या शिक्षकी व्यक्तिमत्त्वाचा अन् माणूस म्हणून या व्यवस्थेकडे पाहण्याचा एक अविभाज्य भागच होता...

दिल्ली स्कूल आँफ इकॉनॉमिक्सच्या देखण्या सभागृहात जेपीएस ओबेरॉय सरांसारख्या प्रज्ञावंत माणसाकडून मिळण्याऱ्या नवनव्या कल्पना आणि उत्तुंग बुद्धिमत्तेची ओळख देणाऱ्या श्रवणीय व्याख्यानाची मेजवानी आजही कोण बरे विसरू शकेल?... किंवा मग ती राजेंद्रकुमार गुप्तांची अनेकांना आजही लक्षात असलेली मुलाखत- ज्या मुलाखतीमुळे रामू गांधींच्या असामान्य पण चंचल बुद्धिमत्तेला एक संयमी दिशा मिळू शकली- ती तरी कशी

कुणाला विसरता येणारे?

तो कालखंडच पूर्णतः वेगवा होता. ज्ञान म्हणजे जणू एखाद्या बक्षिसासारखे भासायचे तेव्हा... आणि ते मिळवण्याची साधनाही तेवढ्याच तन्मयतेने केली जायची आणि अंततः ते बक्षीस कृतज्ञतापूर्वक स्वीकारलेही जायचे. अगदी एखाद्या महाविद्यालयातील कॉमन रूमला साजेशा थाटात या सगळ्यांत आपापसांत पुस्तके दिली-घेतली जायची. नवनव्या गोष्टी, आठवणी आणि कुणाकुणाला आलेले काही महत्वाचे जीवनानुभवसुद्धा त्यांच्यात शेअर केले जायचे. आतिथ्यपूर्वक दिल्या गेलेल्या चहाच्या प्रत्येक कपागणिक जणू हे ज्ञानाच्या देव-घेवीचे रसदार क्षण एकेक करत आनंदाने रिचवले जात असत...

नसतीलही त्या खूप मोठ्या, पण या बहुतांश छोट्याच आणि अगदी साध्या-सोप्या, मोजक्या पण आत्मविश्वासाने मुसमुसलेल्या अशा नवकल्पनांच्या बळावरच विद्यापीठांतील शहाणपण व सृजन टिकू शकले. आणखी एक-यांतले कुणीही कधीही त्या 'रँकिंग' प्रकारच्या मूल्यमापनपद्धतीत घटू बसणे शक्यच नव्हते आणि त्याप्रमाणेच ते कधीही कुठल्या गुणवत्तायादीत झळकलेसुद्धा नाहीत. कारण, यांतील सगळेच आपापल्या जीवनानुभवांची मांडणी तोंडीच करत होते. 'लिहा, छापा किंवा स्पर्धेतून बाहेर पडा' या प्रकारची सक्ती करणारी लेखी मांडणी नव्हती ही!

आता अशा प्रकारचे बौद्धिक भरण-पोषण करणारे आणि जीवनाशी थेट जोडले जाणारे अनुभव देणारा बुद्धिवादी समाज निर्माण करायचा, म्हणजे तो काही चार-दोन भाडोत्री डोकी एकत्र जमवली आणि झाला तयार; असे थेडेच आहे? विद्यापीठांत असे वातावरण सहजी तयार होणार नाही, हे विद्यार्थी अन् शिक्षकही साहजिकपणे जाणून होतेच. अलीकडच्या काळात हे वातावरण म्हणजे केवळ घटकाभर स्मरणरंजनाचा भागच काय तेवढा होऊन बसले आहे. ही वेळ येणे हे खेरे दुर्दैवाचे म्हणायला हवे... आज विद्यापीठांतील वास्तव या अपेक्षित सर्जनशील वातावरणाच्या नेमके उलटे दिसून येईल. आज निरनिराळ्या मैनेजमेंट थिअरी सर्वांस वापरत शिक्षणाचे थेट बाजारीकरण करण्यात सारी ऊर्जा पणाला लागल्याचे चित्र आहे. त्याचाच परिपाक म्हणजे शिक्षक-विद्यार्थी या नात्याचे 'क्लायंट-हॅंडर' या मार्केटिंगच्या रुक्ष परिभाषेतील नात्यात आताशा घडून येत असलेले स्थित्यंतर! हे पैसावसूल मॉडल एखाद्या सेकंड-हॅन्ड वस्तुविक्रेत्याच्या

दुकानात खरेदीसाठी एक वेळ बरेही म्हणता येईल... पण शिक्षणात आवश्यक असणारी मूळ्ये त्यात शोधायची तरी कुदून आणि कशी?... ती मूळ्येच तर होती, ज्यांच्या आधारावर आजवर विद्यापीठे त्यांचे अस्तित्व आणि महत्व टिकवून होती. विद्यापीठांची मूळ्ये म्हणजे त्यांच्या गुणवत्तेची हमी देणारे प्रमुख निकष होते. येत्या काळात ही हमी कुठल्या आधारावर देणार?

हे तर हस्तकौशल्यच

विद्यापीठांत सतत सर्जनाचे वातावरण जपण्याचे कार्य करणारी लोकं म्हणजे एखाद्या हस्तकौशल्याचे कार्य करत नवनव्या कलाकृती सिद्ध करणाऱ्या कलाकारांप्रमाणेच तर आहेत. त्यांचे महत्व आपण नाकारू शकणार नाही. अध्यापन आणि संशोधन या गोष्टी म्हणजे विद्यापीठांचे मूळ आहे. येथेच अध्ययनाची मूलभूत संस्कृती, अध्ययनाचे आचार-विचार हे विद्यार्थ्यांच्याही नकळत त्यांच्यात शिक्षकांच्या माध्यमातून रुजवले जात असतात. दुर्दैवाने, विद्यापीठांचे हेच महत्व आज अनेकांना जाणवूनच येत नाहीये.

ज्यांना कुणाला आज 'एकम्पर्ट' म्हणून समाजमान्यता आहे, असेही लोक शिक्षणाची रुजवण करताना आवश्यक असणारी काळजी, त्यासाठी विद्यार्थ्यांवर; त्यांच्या संगोपनावर घेतले जाणारे अथक प्रयत्न, त्यामागील अविचल निष्ठा आणि सर्वाधिक महत्वाचे म्हणजे या सगळ्यातून प्रत्यक्षात एक सक्षम विद्यार्थी घडून तयार होण्यास गरजेचा असणारा काळ... हे काहीही समजूनच घेत नाहीत. किंबहुना, हे असे काही असते, हेच कित्येकांच्या गावीही नसते. एखादा संशोधन प्रबंध एकवेळ लिहिणे म्हणजे तो संशोधन प्रबंध अनेकवेळा लिहिण्यासारखेच असते, तेवढी मेहनत त्यात अपेक्षितच असते, हे आपण कधी समजून घेणार आहोत?

एखादी अभ्यासपूर्ण कृती साध्य करायची, त्यातील कौशल्य आत्मसात करायचे, म्हणजे संगणक सुरु करून हवे ते डाऊनलोड करण्यासारखे सहजसोपे नाही! आप मेल्याशिवाय स्वर्ग न दिसण्यासारखे ते आहे. तेथे प्रत्यक्षात जमिनीवर उतरूनच काम करणे अपेक्षित ठरते. प्रसंगी अडचणी येतात. सारे काही चटकन सुटेलच, असेही नसते. अशा वेळी आपला अनुभव, बुद्धिसामार्थ्य असे सर्व पर्याय पणाला लावत, काही वेळा चुकतमाकत अन् मग शिक्त पाय रोवून उभे राहावे लागते. नवे कौशल्य आत्मसात करणे

हे एखाद्या कलेच्या साधनेप्रमाणे आहे... ते कुण्या तोंडदेखल्या उभ्या केलेल्या पूर्वचित (प्रिफॅक्रिकेटेड) 'शिक्षणज्ञां'ने सहज काही बडबळण्याएवढे कमअस्सल काम थोडेच आहे!

कलाकुसर तयार करायची म्हणजे त्याला एकाग्रचित हवे, त्यात जीव ओतून काम करणे हवे, कामावर प्रेम हवे, साधना हवी आणि महत्त्वाचे म्हणजे या सगळ्यासाठी पुरेसा वेळही हवा. विद्यापीठांमध्ये विद्यार्थ्यांची जडण-घडण अशीच तर होत असते. जर अध्ययन आणि संशोधन हे मूलभूत घटक संपवायचे ठरले, तर तो विद्यापीठांचाच घात ठरेल. दुर्दैवाने, आज त्याच दिशेने विद्यापीठांचा प्रवास सुरु झालाय...

महत्त्वाचे प्रश्न

या सगळ्याच्या सोबतीलाच अजूनही काही गोष्टी अशा आहेत, ज्या आपल्याला अद्याप स्पष्टपणे लक्षात येऊ शकलेल्या नाहीत. ज्ञान हे सर्वांनाच मुक्तपणे आणि विनामूल्य उपलब्ध व्हायला हवे, हे तत्वतः जरी खरे असले; तरीही शिक्षण हे काही फुकट दिले जात नसते, हेही वास्तव आहे. पण दिवसेंदिवस अधिकाधिक लोकानुनयी होत जाणाऱ्या आपल्या राजकारण्यांना मात्र शिक्षण म्हणजे कुठचाही खर्चच न लागणारी गोष्ट वाटते. शिक्षणात कुठला आलाय खर्च?... शिक्षणसंस्थांतील वसंतिगृह म्हणजे जणू काही अन्नछत्रच असल्याचे यांचे मत!

गंमत म्हणजे, विद्यापीठे चालवायची कशी, त्यांची गुणवत्ता टिकवण्यासाठी आवश्यक पावले उचलायची कशी, त्यांतील दैनंदिन देखभाल खर्चाचे नियोजन काय, नव्या योजना राबविण्यासाठी आवश्यक निधीचे काय, विद्यापीठांच्या दीर्घकालीन तग धरण्यासाठी काय आवश्यक आहे... अशा कित्येक महत्त्वाच्या बाबींवर कुणीही काहीच बोलायला तयार नाही. अशा परिस्थितीत या शिक्षणस्थळांचे भविष्य असंणार तरी काय?

विद्यापीठांचे टिकून राहणे गरजेचे आहे. त्यांच्यातील विविध प्रकारच्या, आकार-उकारांच्या विचारसरणी आणि परस्पर चर्चेचे वातावरण टिकून राहणे गरजेचे आहे. विद्यापीठे म्हणजे प्रत्येकालाच आपले अवकाश मिळवून देणारी हक्काची शैक्षणिक जागा आहे. त्यांच्या या वैविध्याची जपणूक करण्याएवजी त्यांना शिक्षा देणे, त्यांच्या मूल्यवर्धनाएवजी त्यांची मुस्कटदाबी करणे, ही राजकीय अज्ञानाची कृती म्हणायला हवी! आणि असे

करण्यासाठी आपल्याला येणारा काळ कधीही माफ करणार नाही...

ज्या शिक्षणसंस्थेत मी वाढलो, घडलो तिच्यावर आजच्या परिस्थितीत जो घाला घातला गेलाय, तिच्याकडे जे दुर्लक्ष केले गेले आहे, ती अवस्था माझ्याकडून अक्षरशः बघवली जात नाहीये. भारतीय राज्यसत्रेला इथल्या शिक्षण व्यवस्थेविषयी किंवा तिच्यातील मूलभूत सुधारणांविषयी तीळमात्र रूची उरलेली नाही, हे कुणालाही आताशा स्पष्टपणे जाणवू शकेल. या राजसत्रेच्या मूल्यव्यवस्था याबद्दलच्या ज्या काही प्राचीन(!) आधारांवरील समजुती आहेत, त्या तर याहूनही अधिक घातक म्हणायला हव्यात!

विद्यापीठांना टिकून राहण्यासाठी सरकारी पैशावरच अवलंबून राहावे लागते, हे नाकारण्याचे काही कारण नाही. परंतु, विद्यापीठे ही समाजासाठी आवश्यक अशी संस्था आहे. समाजाचे स्वत्व टिकवणे विद्यापीठांतूनच घडू शकते. त्यामुळे, येत्या काळात विद्यापीठांनी स्वावलंबी होत जाण्याकडे वाटचाल करायला हवी आणि यात समाजानेही स्वतःहून जबाबदारीने पुढे यायला हवे. राज्यसत्ता, एखादा पक्ष किंवा मग थेट उद्योगविश्वाच्या हाती भविष्यातील देशाची, समाजाची सगळी वाटचाल सोपवून टाकणे योग्य ठरणार नाही. आज हाच धोका वाढत चाललाय आणि तो थोपवणे हे तातडीचे आव्हान शिक्षणव्यवस्थेपुढे येऊन उभे ठाकले आहे. समाजात पुनःश मूल्यव्यवस्था वर्धिण्यू करणे, नवनिर्मितीचा ध्यास वाढीस लावणे आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे - 'विविधतेतही एकत्र राहणाऱ्या अन परस्परांच्या मतांचा आदर करणाऱ्या अशा सहिण्यू समाजव्यवस्थेची ओळख असणारी संस्था' ही विद्यापीठांची स्वतंत्र ओळख टिकवून ठेवणे, हे आज घडणे ही काळाची गरज आहे.

(अनुवाद : स्वप्नील जोगी)

(‘द हिंदू’ या दैनिकाच्या २५ फेब्रुवारी २०१७ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखाचा हा अनुवाद आहे.)

मार्गो शटर्लीचे ‘हिडन फिगर्स’

४० च्या दशकात गणितात निपुण महिला मिळणे तशी अवघड गोष्ट होती. महाविद्यालयांमधून अशा विश्लेषणात्मक ‘गणिती कौशल्य’ असलेल्या (गोच्या) महिलांची नेमणूक करून सुद्धा १९४३ मध्ये ‘लॅगली’ मध्ये मानवी संगणकांची कमतरता भासू लागली. मग पात्रतेची व्यापी वाढवून गोच्या महिलांबोरबर काळ्या पात्र महिलांनादेखील घ्यायचे ठरवले. त्या काळात काळ्या लोकांसाठी वेगळ्या शाळा/विद्यापीठे असत. त्यांच्या नोकरीच्या संधी मर्यादित असत. पण फिलीप रँडॉल्फ या नागरी हक्कासाठी लढणाऱ्या नेत्याने अध्यक्ष रुझवेल्ट यांना तसा कार्यकारी आदेश काढायला लावला.

‘हिडन फिगर्स’ हे मार्गो शटर्ली हिचे पुस्तक अमेरिकेत सप्टेंबर २०१६ मध्ये प्रकाशित झाले आणि पाठोपाठ डिसेंबर २०१६ मध्ये हॉलीबुडने त्यावर आधारित सिनेमा प्रदर्शित केला. ‘नासा’ या अमेरिकन सरकारच्या अंतराळ संशोधन संस्थेत संशोधनाचे काम करणाऱ्या कृष्णवर्णीय महिला गणितज्ञांच्या यशाची ही गोष्ट इतिहासाच्या पानांमध्ये गडप झाली होती, ती पुन्हा प्रकाशात आणण्यासाठी मार्गो शटर्लीने अपार मेहनत घेतली. केवळ कृष्णवर्णीय बायकांची गोष्ट म्हणून नव्हे, तर त्यांची कामगिरी अवकाशासंशोधनात बहुमोल ठरली म्हणून ती सगळ्यांपर्यंत पोहोचायला पाहिजे, असे मार्गोला वाटते.

मार्गोचे वडील हॅम्पटन, व्हर्जिनिया येथे नासाच्या (Known earlier as National Advisory Committee for Aeronautics.) ‘लॅगली मेमोरियल एअरोनॉटिकल’ या संशोधन संकुलात पर्यावरण शास्त्रज्ञ म्हणून काम करत. साहजिकच लहान पणापासून त्या संस्थेत तिच्या चक्राहोत. ‘वेस्ट कॉम्प्युटर्स’ या विभागात किचकट आकडेमोडीची कामं करणारे महिला मानवी संगणक (Most of them were females and they manually worked on complicated calculations and did not

use the machines for that. West Computers was separate Dept. for Black female workers. White workers worked in separate section.) म्हणजे दुसरे कोणी नसून तिच्या मित्र-मैत्रिणींच्या आया, शेजारपाजारच्या काकू आणि मावश्या, किंवा गर्ल स्काउटमधल्या शिक्षिका असायच्या. मोठी होईपर्यंत तिला वाटायचे की, हे असलं किचकट काम बायकांचेच असते. पण असा काही नियम नाही हे जेव्हा तिला कळाले, तेव्हा या मानवी संगणकांवर तिचे संशोधन सुरु झाले. या बायकांची माहिती मिळवण्यासाठी दूरध्वनी निर्देशिका, १९३५ पासूनची वर्तमानपत्रे, नाकाची/नासाची जुनी वार्तापत्रे तिने अक्षरेश: पिंजून काढली. नासाच्या आजी-माजी कर्मचाऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या आणि हजारो महिलांची माहिती मिळवली. दुसरे महायुद्ध, यादी युद्ध आणि ख्रीवादाची चळवळ यांच्या पाश्वभूमीवर ५० च्या दशकात या महिलांचा वर्ण-वंश-लिंगभेदावर आधारित विभक्ती-करणाशी चाललेला रोजचा संघर्ष म्हणजे खरोखर दिव्य होते. त्यात त्या तग धरू शकल्या, ते केवळ त्यांच्या ज्ञानलालसेमुळे! त्यांच्या कर्तृत्वाला प्रकाशात आणून त्यांना आदरांजली अर्पण केल्याचे समाधान मार्गोने तिच्या



पुस्तक प्रकाशनाच्या वेळी व्यक्त केले होते. त्या अवघड काळात अमेरिकेतल्या विभक्तीकरणाच्या दिव्यातून त्या कक्षा तावून-सुलाखून बाहेर पडल्या आणि भेदाभेदाच्या वातावरणालाच संधी समजून त्यांनी स्वतःची प्रगती कशी करून घेतली, त्याची ही गोष्ट. ती म्हणते- पुस्तक प्रकाशित झाले, सिनेमा प्रदर्शित झाला, तरी तिचे काम संपले नाही. आजही तिला अशा संगणक महिलांची माहिती सांगाऱे फोन आणि ई-मेल्स येतात.

‘नासा’ - NACA - National Advisory Committee for Aeronautics, ही संस्था १९१५ पासून अमेरिकेसाठी लढाऊ विमानांचे उत्पादन व वैमानिकी संशोधन करत होती. फ्रॅन्क्लीन रूझवेल्ट यांनी १९४१ मध्ये अमेरिकेतल्या विमान उद्योगाला विमानांचं उत्पादन वर्षाला ३००० वरून ५०००० वर नेण्याचं आवाहन केलं. त्यांच्या मते, जगावर राज्य करायचे तर आकाशावर नियंत्रण असणे गरजेचे होते. आणि त्यासाठी लढाऊ विमानांची आत्यंतिक गरज होती. अमेरिकी विमानोद्योगाने १९४३ पर्यंत ५०००० विमान उत्पादनाचे लक्ष्य गाठले होते. नव्या विमानांची चाचणी घेण्यासाठी NACA - चे अभियंते कृत्रिम वातविवर तयार करून निरनिराळ्या आकाशात्मक परिस्थितींचे कृत्रिम

उद्दीपन करत. प्रक्षुब्ध, अतिशय अशांत हवेत विमान तोल-नियंत्रण करू शकते का नाही, वादळात तग न धरू शकल्याने खाली कोसळण्याची शक्यता दाखवते का; तसे असेल तर त्याच्या रचनेत काय बदल करायला हवेत, विमानाच्या पंखांची भूमिती समतल आहे का, अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे या चाचणीत मिळवण्याचा प्रयत्न असायचा. विमानाच्या आकृतिबंधात केलेला अत्यंत सूक्ष्म बदल वा वेगात केलेली अतिशय छोटी सुधारणादेखील विमानांच्या वेगात व कार्यक्षमतेत लक्षणीय बदल घडवत आणि युद्धातील यशापयश १९८० अंशांत फिरे.

‘लॅगली मेमोरियल एअरोनॉटिकल’ मधले हे काम असंख्य अभियंते आणि तांत्रिक कर्मचारी यांच्याइतकेच मानवी संगणकाने केलेल्या आकडेमोडीवरही अवलंबून असायचे. पक्ष्याप्रमाणे आकाशात विहरणाऱ्या विमानाची निर्मिती म्हणजे त्या काळात अतिशय गुंतागुंतीचा असा भौतिकशास्त्रीय प्रयोग होता. अशा प्रयोगात एखादा सिद्धांत सिद्ध करण्यासाठी भौतिकशास्त्र पूर्णपणे गणितावर अवलंबून असते आणि गणित म्हणजे आकडेमोड! किचकट आकडेमोडीची ही काम (गणितीय संगणन) ‘लॅगली’ मध्ये मुख्यत्वे बायकाच करत असत. सन १९३५

पासून ‘महिला गणितज्ञ’ – (मानवी संगणक) ‘लॅगली’ मध्ये काम करत होत्या; पण त्या काळच्या अमेरिकन प्रथेनुसार त्यांना ‘व्यावसायिक गणितज्ञ’ असे न संबोधता ‘उपव्यावसायिक’ म्हटले जात असे. ‘व्यावसायिक गणितज्ञ’ ह्या पदाला पात्र ठरण्यासाठी त्यांचे ‘बाईपण’ आड येत होते. अर्थातच, त्यांच्या पुरुष सहकर्मचाऱ्यापेक्षा त्यांना कमी पगार मिळत असे, हे सांगायला नकोच.

गणिती समीकरणांच्या आधारे, त्यांना मिळालेल्या प्राथमिक संख्यात्मक माहितीचे विश्लेषण करून, अभियंत्यांना लागणारी महत्त्वाची माहिती ह्या महिला ‘मानवी संगणक’ पुरवायच्या. विमानाचे प्रत्येक कार्य या समीकरणांच्या माध्यमातून व्यक्त होत असे. लढाऊ विमाने अधिक वेगवान, अधिक सुरक्षित होण्यासाठी त्यांची रचना वायुगतिशास्त्रानुसार करण्यात या माहितीचा- अर्थातच ते काम करण्याच्या महिलांचा- फार मोठा वाटा आहे. ४० च्या दशकात गणितात निपुण महिला मिळणे तशी अवघड गोष्ट होती. महाविद्यालयांमधून अशा विश्लेषणात्मक ‘गणिती कौशल्य’ असलेल्या (गोच्या) महिलांची नेमणूक करूनसुद्धा १९४३ मध्ये ‘लॅगली’ मध्ये मानवी संगणकांची कमतरता भासू लागली. मग पात्रतेची व्यापी वाढवून गोच्या महिलांबोरेबर काळ्या पात्र महिलांनादेखील घ्यायचे ठरवले. त्या काळात काळ्या लोकांसाठी वेगळ्या शाळा / विद्यापीठे असत. त्यांच्या नोकरीच्या संधी मर्यादित असत. पण फिलीप रँडॉल्फ या नागरी हक्कासाठी लढण्याच्या नेत्याने अध्यक्ष रुझवेल्ट यांना तसा कार्यकारी आदेश काढायला लावला. त्याद्वारे केंद्र सरकार व संरक्षण उद्योगात नोकरी देताना वंशभेद करण्यास कायद्याने बंदी करण्यात आली आणि काळ्या लोकांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या. ‘लॅगली’ मध्ये इतर विभागांमधून त्यापूर्वी काळे कर्मचारी काम करत असत, पण ती कामे होती हलक्या दर्जाची.

दुसऱ्या जागातिक महायुद्धाने जागातिक स्तरावरची अनेक समीकरणे बदलून टाकली. त्याचबरोबर डोरोथी व्हॉन, मेरी जॅक्सन, कॅथरीन जॅनसन आणि क्रिस्टीन डार्डन या कृष्णवर्णीय बायकांना व्यावसायिक गणितज्ञ म्हणून कारकीर्द करण्याची संधीदेखील मिळवून दिली. ‘लॅगली’ मेमोरियल एअरोनॅटिकल’ मध्ये या चौधींची भेट झाली आणि त्यांच्या आयुष्यांना आगळी-वेगळी दिशा मिळाली. मार्गो शटलर्सने या तिधींचा ‘नासा’ मधल्या कारकिर्दीच्या यशाचा चढता आलेख या पुस्तकात रेखाटला आहे.

मार्गो म्हणते- ‘लॅगली’ ही फक्त शास्त्रीय आणि अभियांत्रिकी प्रयोगशाळा नव्हती, तर लिंग/वर्ण/वंश भेदाभेदाचीदेखील प्रयोगशाळा होती. ‘लॅगली’ मध्ये अशा खास कामासाठी नेमणूक झाल्यावरदेखील काळ्या महिला संगणक महिलांना लिंग/वंश विभक्तीकरणाचा अनुभव येत होताच. कार्यालयात काळ्या व गोच्या गणितज्ञ महिला कर्मचाऱ्यांचे वेगळे विभाग, वेगळी स्वच्छतागृहे, कार्यालयात जाण्यासाठी वेगवेगळ्या बसेस, वेगळी उपाहारगृहे होती. काळ्या बायकांचा विभाग ‘वेस्ट कॉम्प्युटर्स’ नावाने ओळखला जात होता. या प्रत्येक ठिकाणी असलेल्या ठळक पाठ्या त्यांना त्यांच्या वंशाची पदोपदी जाणीव करून देत असत, परंतु तिकडे दुरुक्ष करून त्या कामाला लागल्या. देशासाठी काही तरी करण्यासाठी त्या उत्सुक झाल्या होत्या.

डोरोथी व्हॉन दोन वर्षांची असल्यापासून तिचा सांभाळ सावत्रआईने केला. शिक्षणाची गोडी तिनेच डोरोथीला लावली. गणितात पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केल्यावर तिने इलिनॉइस आणि नॉर्थ कॅरोलिना या राज्यांतल्या गावांमधल्या शाळांमध्ये गणित व इंग्लिश विषय शिकवले; पण १९४० च्या महामंदीमुळे तिच्या दोन्ही नोकच्या सुटल्या. मग तिच्या गावी- फार्मन्हील, व्हर्जिनिया येथे परत येऊन तिने उपाहारगृहात काम सुरू केले. तेथे हॉवर्ड व्हॉन या तरुणाच्या प्रेमात पडून तिचे लग्न झाले. यादग्रस्यान दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली होती. ‘लॅगली’ची जाहिरात १९४३ मध्ये तिच्या वाचण्यात आली. त्यांना हॅप्परन, व्हर्जिनिया येथे महिला गणितज्ञांची गरज होती. अविश्वासानेच तिने अर्ज केला, कारण पात्रता असूनसुद्धा अशा प्रतिष्ठित नोकच्या काळ्या महिलेला देण्याची अमेरिकेत पद्धत नव्हती. तिच्या अनुभवानुसार लोकांकडे कपडे धुणे, बिळाने तयार करणे, कापसाच्या शेतात काम करणे- ह्या नोकच्या काळ्या लोकांसाठी असायच्या. थोड्या चांगल्या नोकच्यामध्ये असायच्या त्या- न्हाव्याचे दुकान टाकणे, पोस्टातली किंवा रेल्वेमधली नोकरी. शिक्षक, धर्मोपदेशक, डॉक्टर किंवा वकिलाची नोकरी म्हणजे अगदी तुरळकच. पण आजपर्यंत वैमानिकी प्रयोगशाळेतली नोकरी म्हणजे काळ्या लोकांसाठी- त्यातही काळ्या बायकांसाठी अगदी नवी संधी होती. ती सोडायची नाही, असे तिने ठरवले. नवरा आणि चार मुले यांना सुटूच्यांमध्ये भेटायचे, असे ठरवून जड अंतःकरणाने तिने गाव सोडले आणि ४८ तासांत ती कामावर रुजू झाली.

‘अत्युक्त’ शेरा मिळवत तिने मानवी संगणक म्हणून तिथे काम केले. त्यामुळे तिला तिथे निरनिराळ्या विभागांत काम करायची संधी मिळत गेली. दुसरे महायुद्ध संपले तरी कजालाचे गरज म्हणून अमेरिकन वैमानिकी संशोधन चालूच राहिले आणि तिची नोकरीदेखील. १९४७ मध्ये ध्वनीच्या वेगापेक्षा जास्त वेगाने जाणारे विमान तयार करण्याच्या यशस्वी प्रयोगात (Bell X-1 ह्या प्रकल्पात) अभियंत्याबोराबर काम करायची तिला संधी मिळाली. वेस्ट कॉम्प्युटर्स या विभागाची १९५१ मध्ये ती मुख्य बनली.

मेरी जॅकसन मूळची हॅम्पटन, व्हर्जिनियाची. गणित व भौतिक विज्ञानात संयुक्त पदवी प्राप्तीनंतर तीसुद्धा शाळेत शिकवत होती. ‘लॅगली’ची जाहिरात पाहून तिने तिथे अर्ज केला होता. मेरी डोरोथीच्या विभागात १९५१ मध्येच रुजू झाली. तिच्या उत्तम सैद्धान्तिक गणिताच्या ज्ञानाने, स्वतंत्र विचार करण्याच्या बुद्धीने ती स्मार्ट आणि निष्ठावांत म्हणून वरिष्ठांच्या नजरेत भरली. काङ्गारीमेरिक झार्नेकी या अभियंत्याच्या हाताखाली काम करायची संधी मिळाली. तिथे तिने सुपरसॉनिक विमानांच्या चाचणीचे काम केले. ध्वनीच्या वेगापेक्षा जास्त वेगावान वाच्यांत ही विमाने कशी तग धरू शकतील, हे बघण्याच्या प्रयोगात तिला काम करायची संधी मिळाली व अभियांत्रिकी प्रशिक्षण मिळाले. ती नासाची पहिली कृष्णवर्णीय महिला ‘वैमानिकी अभियंता’ १९५८ मध्ये झाली होती. विविध महत्वाच्या प्रकल्पांवर कामे करत असताना तिने अनेक शोधप्रबंधदेखील लिहिले. पण ठारावीक पदानंतर बढती मिळणे थांबल्यामुळे तिने कामाची दिशा बदलली आणि निवृत्तीनंतर नासामध्ये येणाऱ्या नवोदित कृष्णवर्णीयांना मार्गदर्शन करण्याचे काम ती करत राहिली.

कॅथरीन जॅनसने भरघोस शालेय व महाविद्यालयीन यशानंतर शिक्षिकेचे काम सुरु केले. तिला १९५२ मध्ये ‘लॅगली’च्या कॉम्प्युटिंग विभागाबदल समजल्यावर तिने अर्ज केला. डोरोथीने तिची नेमणूक ‘फ्लाईट रिसर्च डिव्हिजनच्या मेनूवर लोड्स ब्रॅच’मध्ये केली. पुढची चार वर्षे तिने विमानांच्या गतिरेधामुळे होणाऱ्या विमान दुर्घटनांच्या व विमानोड्हाणांच्या चाचण्यांच्या विश्लेषणाचे काम केले. रशियाने ‘स्पुटनिक’ हा कृत्रिम उपग्रह १९५७ मध्ये अवकाशात सोडला. हा धोक्याचा इशारा समजून अध्यक्ष आयसेनहॉवर यांनी अंतराळ संशोधनाकडे लक्ष वळवले. रशियाबोराबरची अवकाश स्पर्धा अशी सुरु झाली. ‘नाका’चे ‘नासा’ हे नामकरण १९५८ मध्ये झाले.

पहिले लक्ष्य होते समानव अवकाशयानाची पृथ्वीप्रदक्षिणा !

जॉन ग्लेन ह्या अंतराळवारीच्या पृथ्वी प्रदक्षिणेची तयारी सुरु झाली. सन १९५७ पासून ‘नाका’/नासामध्ये कॅथरीनने 'Notes on Space Technology', May 1961 Mission Freedom 7" च्या मार्गक्रमणेचे विश्लेषण या व अशा इतर प्रकल्पांसंबंधात महत्वपूर्ण योगदान केले होते. त्यामुळे जॉन ग्लेनच्या परिभ्रमण उड्हाणाच्या तयारीसाठी तिला बोलावण्यात आले. या प्रकल्पांतर्गत वॉशिंग्टन डी-सी, बर्म्युडा आणि केप कनव्हेल येथील IBM computers ना नासाची जगभरची ट्रॅकिंग स्टेशन्स जोडणे व त्यासाठी दलणवळण जाळे (कम्युनिकेशन नेटवर्क) तयार करणे, ही महत्वाची कामे होती. हे IBM computers आवश्यक त्या परिभ्रमण समीकरणांनी प्रोग्राम केलेले होते. Glenn's Friendship 7 mission यानाची परिभ्रमण कक्षा, त्याचे उड्हाण व पृथ्वीवर पुनरागमन यांचे नियमन हे प्रोग्राम करत. पण ग्लेनला ह्या कॉम्प्युटर प्रोग्रामची खात्री नव्हती. त्याने कॅथरीनला बोलावून तिला सर्व संगणक आज्ञा व्यक्तिशः तिच्या यांत्रिक गणकयंत्रावर परत करायला लावली आणि ती बरोबर असल्याचे तिच्याकडून कळल्यावरच तो यानात बसला. If the girl says equations are good, then I am ready to go, हा ग्लेनचा तिच्यावरचा विश्वास तिने सार्थ करून दाखवला. फ्रेन्डशिप मिशन यशस्वी तर झालेच, पण अमेरिकन अवकाश संशोधनातला ते एक निर्णयिक टप्पा ठरले. अनेक महत्वाच्या अंतराळ मोहिमांवर तिने काम केले आणि १९८६ मध्ये ती निवृत्त झाली. अध्यक्ष ओबामा यांनी तिला २०१५ मध्ये अमेरिकेतील सर्वोच्च नागरी बहुमान (Presidential Medal of Freedom) देऊन तिचा गैरव केला. आजच्या घडीला ९९ व्या वर्षी ती व्हर्जिनियामध्ये शांत आयुष्य जगत आहे.

या मानवी संगणकांनी अमेरिकेच्या अवकाश संशोधनामध्ये मोलाची कामगिरी बजावली आहे. मार्गो शटली हिने त्यांची हे गोष्ट लिहून त्यांच्या ह्या कामगिरीचा गैरव केला आहे.

अंजली जोशी

anju1959@yahoo.com

मुळे आणि पंख असलले झाड

सैल यांच्या कादंबरीत नदी, झाडे, अरण्य आणि अख्खा गाव ही पात्रे येतात, जशी हेमिंग्वेंच्या ‘द ओल्ड मॅन अँड द सी’मध्ये किंवा विश्राम बेडेकरांच्या ‘रणांगण’मध्ये समुद्र किंवा बोट ही पात्रे येतात.

सैल यांच्या कादंबरीचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यांच्या कादंबरीतील नायिका अतिशय प्रभावी असतात. स्त्रीच्या दुःखाचे अक्षांश व रेखांशाचा स्त्रीच्या वेदनेचा मूलकंद, स्त्रीची नदीच्या आणि नदीची स्त्रीच्या रूपातील रूपकात्मकता सैल यांच्या कादंबरीत दिसून येते.

सैल यांच्या कादंबरीचे तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यांच्या कादंबरीत काळ गोठलेला असतो. टाइम इज फ्रोजन.

श्रेष्ठ वाटतात.

सन २०१६ चा बिला फाउंडेशनचा अखिल भारतीय पातळीवरचा ज्ञानपीठ पुरस्काराखालोखाल प्रतिष्ठा पावलेला सरस्वती सन्मान पुरस्कार प्राप्त झालेले गोमंतकीय कादंबरीकारांत महाबळेश्वर सैल यांच्या कादंबन्या या अशाच साहित्य आणि जीवन यांची सीमारेषा पुसून मानवी वेदनेच्या अजागृत मनाचा ठाव घेणाऱ्या आहेत.

महाबळेश्वर सैल हे गोव्याच्या सीमेवरील काळी नदी आणि अरबी दर्या यांच्या संगमावरील अतिरम्य कारवार गावात उगवलले, खोल मुळे आणि पंख असलेले झाड आहे!

एका मुलाखतीत महाबळेश्वर सैल म्हणतात, “मी कृषिप्रधान संस्कृतीतून आलो आहे. अजूनही माझे पाय मातीतच आहेत, असा मला भास होतो. तिच्यापासून माझी नाळ तुटलेली नाही. मातीशी असलेला माझा अनुबंध तुटलेला नाही. पाऊस पडायला लागला की, मी वेडावून जातो. कधी स्वप्नात गोळ्यात शिरतो. गुरांच्या अंगाचा, शेणामुताचा वास माझ्या रंगारंग्यात भरतो. माझे अनुभवविश्व काटेटी आहे, तरी हव्य आहे. मी विद्वान वगैरे कोणी नाही. कृषिसंस्कृतीतून आणि निसर्गसान्निध्यातून

मिळालेले अनुभव हेच माझे गुरु आहेत.

महाबळेश्वर सैल यांचे वडील सैन्यात होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर लहानपणीच महाबळेश्वरांना शाळा सोडावी लागली आणि हाती नांगर घ्यावा लागला. एके रात्री ते मित्राबरोबर पळून गेले आणि सैन्यात दाखल झाले. त्यांनी १९६५ च्या भारत-पाक युद्धात भाग घेतला. भारताचे शांतिसैनिक म्हणून ते एक-दोन वर्षे पॅलेस्टाईनमध्येही होते. सैन्यातून निवृत्त झाल्यावर त्यांनी पोस्टात नोकरी केली. सैल सुरुवातीला मराठीत लिहू लागले, नंतर आपल्या मातृभाषेत कोकणीत लिहू लागले.

पलटडचे मारू, तरंगा, निमाणो अशवत्थामा, बायनेट फायरिंग हे त्यांचे कथासंग्रह. तरंगा कथासंग्रहाला त्यांना राष्ट्रीय साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला. काळी रंगा, अदृष्ट, अरुण्यकाठ, युगसांवार (मराठीत तांडव), खोल खोल मुळा (मराठीत मूळ हरवलेले झाड), हावरण या त्यांच्या कादंबन्या. त्यांची हावरण ही कादंबरी काळी नदीच्या किनाऱ्यावर वस्ती करणाऱ्या कुंभारांच्या जीवनावर आधारित आहे. ‘हावरण’ या शब्दाचा अर्थ मातीची मडकी भाजण्यासाठी जी भट्टी असते, त्या भट्टीची जागा! कुंभार या जागेला अतिशय पवित्र मानतात. या जागेवर एक वटवाघूळ येऊन मरते आणि हा अपशकुन आहे, असे साध्या-भोळ्या कुंभाराला वाटते. त्यांनंतर काळी नदीवर धरण बांधण्याची योजना आखण्यात येते आणि कुंभार मडकी करण्यासाठी जिथून माती आणत असतात, ती जागा पाण्याखाली जाणार या चिंतेने कुंभारस्ती हवालदिल होते. दुसऱ्या बाजूने अऱ्युमिनियम व स्टीलची भांडी बाजारात आल्यामुळे मातीच्या मडक्याचा खप कमी होतो. जागतिकीकरणामुळे परंपरागत व्यवसायांवर आलेले संकट अतिशय हृदयद्रावक शब्दांत महाबळेश्वर सैल यांनी या कादंबरीत उभे केले आहे. त्यांना सरस्वती सन्मान याच कादंबरीसाठी मिळाला आहे.

सैल यांच्या कादंबरीत नदी, झाडे, अरण्य आणि अखेबा गाव ही पात्रे येतात, जशी हेमिंवेंच्या ‘द ओल्ड मॅन अँड द सी’मध्ये किंवा विश्राम बेडेकरांच्या ‘रणांगण’मध्ये समुद्र किंवा बोट ही पात्रे येतात.

सैल यांच्या कादंबरीचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यांच्या कादंबरीतील नायिका अतिशय प्रभावी असतात. स्त्रीच्या दुःखाचे अक्षांश व रेखांशचा स्त्रीच्या वेदनेचा मूलकंद, स्त्रीची नदीच्या आणि नदीची स्त्रीच्या रूपातील रूपकात्मकता सैल यांच्या कादंबरीत दिसून येते.

सैल यांच्या कादंबरीचे तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यांच्या कादंबरीत काळ गोठलेला असतो. टाइम इज फ्रोजन. आपल्या कादंबरीत ते ज्या काळाच्या इतिहासाचे चित्रण करतात, तो काळ नाटकातल्या पड्यासारखा त्यांच्या कादंबरीत चित्रित झालेला असतो. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे, त्यांची कोकणीतील युगसांवार (मराठीतील तांडव) ही पोर्टुगीजकालीन इन्किझिशनच्या इतिहासावर लिहिलेली कादंबरी!

या कादंबरीविषयी सैल म्हणतात – “तांडव लिहिताना तिला गोव्यातील धर्मातर हे एकमेव परिमाण नव्हते; कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक असे अनेक आयाम होते. धर्मच्छल होता, हिंसा होती, माणसांना मुळापासून तोऱ्यून देशोधडीला लावण्याची प्रक्रिया होती. साडेचारशे वर्षांपूर्वी समूहचे समूह बाटून दुसऱ्या धर्मात जाताना माणसांचे होणारे आक्रंदन माझ्या लेखणीने यात कवेत घेतले आहे. धर्म राखण्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करून माणसांचे जथें रात्रीत गुपचूप पळून जात होते. तेब्बा त्यांची आपल्या भूमीतील मुळे तुटतानाची तडफड मी टिपली. हा कधीही न सांगितलेला इतिहास होता. हा आक्रोश साडेचारशे वर्षे गोमंतकीय भूमीत घुमत होता, तो ललित वाढमयाच्या स्वरूपात वाचकांपुढे प्रथमच येत आहे.”

महाबळेश्वर सैल हे पूर्णपणे निधर्मी विचारांचे आहेत. त्यामुळे त्यांनी या वादग्रस्त विषयावरील कादंबरी अतिशय संयमाने लिहिली आहे. भैरप्यांसारख्या सनातनी व उजव्या विचारांच्या कादंबरीकाराच्या हाती हा विषय पडला असता तर त्यांनी त्याला भलतेच वळण दिले असते! बाबासाहेब पुरंदरेसारख्या संघीय विचारांच्या कीर्तनकाराने तर हा विषय कुठच्या कुठे पोचवला असता! या पार्श्वभूमीवर युगसांवार किंवा तांडव वादग्रस्त झाली नाही, याचे श्रेय सैल यांना द्यावेच लागेल.

सध्या महाबळेश्वर सैल रामायणातील ‘मारुती’ या व्यक्तिमत्त्वावर वेगळ्या परिप्रेक्ष्यातून कादंबरी लिहीत आहेत. महाबळेश्वर सैल यांनी याच दमाने कादंबरीलेखन चालू ठेवले, तर येत्या पाच-दहा वर्षांत त्यांना ज्ञानपीठ पुरस्कारही मिळू शकेल.

दत्ता दामोदर नायक, गोवा

kdnaik@cdhomes.com

Mob. : 9822102416

पाण्याशप्थ : पाणीप्रश्नाची सर्व उत्तरे

सर्वव्यापी पाणी ज्वालाग्राही बनेल व ते तसे बनू नये असे वाटत असेल, तर पाण्याचे समन्यायी वाटप करावे लागेल आणि शेतजमीन हे एकक न धरता पाणी हे एकक धरून करावे लागेल, हे प्रत्येक प्रकरण आपल्या लक्षात आणून देते. या पुस्तकाला ज्येष्ठ कार्यकर्ते, विचारवंत आणि जलतज्ज्ञ दत्ता देसाई यांची १७ पानी दीर्घ प्रस्तावना आहे. प्रस्तावना काही ठिकाणी लेखकाच्या मांडणीला छेद देते. खरे तर हे पुस्तक वाचताना काही वेळा अस्वस्थ होऊन आपणालाही प्रतिवाद करावासा वाटेल. त्यातून अनेकांना आवडणार नाहीत, अस्वस्थ करतील अशी रामशास्त्री, आगरकर यांची आठवण व्हावी अशी धारदार-टोकदार विधाने लेखक करतो.

आपण अस्वस्थ होतो.

भर उन्हाळ्यात शेतात हिरवागार ऊस तरालेला असतो आणि त्याच वेळी रस्त्याच्या पलीकडे तहानेने व्याकूल झालेले स्त्री-पुरुष, लहान-मोठे-म्हातारे पाण्याच्या टँकरची वाट पाहत भर उन्हात घामाघूम होऊन ताटकळत उभे असतात. अधीमधी सर्वत्र आशादायक माहिती पसरते. पाझरतलाव आणि जलयुक्त शिवार सारे प्रश्न कायमचे सोडवणार आहेत, म्हणून नंतर कोणी तरी आकडेवारीने सांगतो, ही फक्त आकड्यांची जाढू आहे. शिरपूर पॅटर्न वापरून, ओढ्यांची खोली वाढवून पाण्याचा प्रश्न सोडवता येईल असे ठामपणे सांगत काही जण पुढे येतात. त्याच वेळी या पद्धुतीच्या मर्यादा आणि भयावह दुष्परिणाम सांगणारे शास्त्रीय अहवाल पुढे येतात. जायकवाडी धरण ही सर्वांत मोठी घोडवृक्ष होती आणि ती फक्त राजकारणी मंडळींच्या दबावामुळे करावी लागली. एक ना दोन- अस्वस्थ करीत अनेक बातम्या भोवताली तरंगत असतात.

आपली दमछाक करणाऱ्या या प्रश्नांच्या चक्रव्यूहातून आपण आता सहज बाहेर पडू शकतो. या व अशा अनेक यक्षप्रश्नांची- खरे तर पाण्याशी संबंधित सर्व प्रश्नांची सडेतोड शास्त्रीय उत्तरे देणारे प्रदीप पुरंदरे यांचे ‘पाण्याशप्थ’ हे पुस्तक नुकतेच प्रसिद्ध झालेय. पाण्याचे बाजारीकरण होऊ नये, हा ध्यास घेऊन पुरंदरेनी आजन्म

वाटचाल केली आहे. ते तंत्रज्ञ व शास्त्रज्ञ आहेत. त्यांनी सिंचन खात्यात आणि प्रामुख्याने ‘वाल्मी’मध्ये प्राध्यापक म्हणून काम केलंय. शास्त्रशुद्ध, तर्कसंगत, आकड्यांना धरून, कायदे लक्षात घेऊन रोखठोक बोलणे आणि लिहिणे, हा त्यांचा स्वभाव आहे. मात्र ते येथेच थांबत नाहीत. हे करत असतानाच या प्रश्नामागचे राजकीय लागेबांधे व संबंध ते उलगडून दाखवतात आणि त्यावर जळजळीत भाष्य करतात. जाणकार वाचकांना आठवत असेल, नोव्हेंबर २०१३ च्या आंदोलनांच्या अंकात त्यांनी लिहिले होते... ‘राजकीय तडजोडी घाडवून आणण्यासाठी सिंचन घोटाळ्यांचा एक हत्यार म्हणून उपयोग होईल. राजकीय उपयुक्ता संपली की, तो सोईस्करीत्या विसरला जाईल.’

त्या वेळी पुरंदरेनी केलेले आणि आज आपणाला पूर्णपणे पटलेले हे भाकीत या पुस्तकात आहेच. मात्र त्याला धरून अस्वस्थ करणारे प्रश्न आहेत. ‘वलयांकित अभियंता असलेले चितळे हे भ्रष्टाचार व पदांच्या गैरवापराबद्दल कधीच स्पष्ट भूमिका घेत नाहीत. आणि वलय प्राप्त नसलेले पण तितकेच समर्थ अभियंते असलेल्या मेंदेगिरी, कुलकर्णी, वडनेरे, उपासे आणि पांढरे यांनी त्यांच्या अहवालातून अभियांत्रिकी सत्य अगोदरच मांडले आहे. मग चितळेचे विशेष तपास वेगळे काय करणार आहेत. तो सरकारी वेळकाढूपणा आहे. कारण खरे तर यापूर्वी चितळेनी विविध

आयोग व समित्यांवर महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. अनेक ऐतिहासिक अहवाल दिले आहेत. असंख्य आदर्श शिफारशी केल्या आहेत. मात्र शासनाने त्या शिफारशीकडे कायम पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे. चितले याबाबत कधीच काही का बोलत नाहीत? आपला अनादर होतोय, असे त्यांना वाटत नाही का? असे अनेक प्रश्न विचारात पुरंदरे पुढे जातात. त्याच वेळी प्रत्यक्षात व्यवहारात काय होतंय, का होतंय आणि ते कसे थांबवता येईल; ते सांगतात. साखर की भाकर? पाणी पिणारा ऊस म्हणून आपण अनेकदा वरवर बोलतो. पुरंदरे हा सर्व प्रश्न आपल्याला समजावून देतात.

‘आज महाराष्ट्राला- विशेषत: दुष्काळी भागाला- ऊसबाधा झाली आहे. राज्यातील एकूण ऊसापैकी ५५ टक्के ऊस सिंचनप्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रात उभा आहे. धरणातील ७० टक्के पाणी ऊसाकरता वापरले जाते. दुष्काळ पडण्याचे ते प्रमुख कारण आहे. भारत सोडून इतर बहुसंख्य देशांत ऊस फक्त पावसाच्या पाण्यावर घेतात. एक हेक्टर ऊसाला जेवढे पाणी लागते, तेवढ्या पाण्यात ८ हेक्टर रब्बी ज्वारी होऊ शकते. एक किलो साखर तयार करायला २५०० लिटर पाणी लागते. साखरेची निर्यात म्हणजे धरणे बांधून महाग दरात निर्माण केलेल्या पाण्याची स्वस्त निर्यात. आज एक नवा साखर कारखाना निघतो, त्या वेळी एक तालुका आपण दुष्काळप्रस्त बनवतो. आज ऊस हे केवळ पीक राहिले नाही, ती एक प्रवृत्ती बनली आहे.’

पण लेखक येथेच थांबत नाही. तो या संदर्भातील कायद्याची माहिती देतो. तो सांगतो, ‘सिंचनप्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रात ऊसासारख्या जास्त पाणी लागणाऱ्या पिकांवर पाणीटंचाईच्या काळात शासन कायद्याने बंधने घालू शकते. महाराष्ट्र पाटबंधारे अधिनियम १९७६ अन्वये खालील कलमांनुसार ते शक्य आहे. एक- पाणीटंचाईच्या काळात पिकांचे नियमन करणे (४७), दोन- लाभक्षेत्रातील विहिरींवरील नगदी पिकांच्या क्षेत्रावर निर्बंध घालणे (४८), कलम ४७ ब ४८ मधील नियमांचे उल्लंघन झाल्यास पाणीपुरवठा बंद करणे (४९). ही कलमे प्रथमपासून अमलात आणली असती, तर आज राज्यात वेगळी पीकरचना दिसली असती. दुर्दैवाने कायदा झाल्यापासून गेल्या चाळीस वर्षात ही कलमे वापरलीच गेली नाहीत.’

या कायद्याला धरून जनआंदोलने राहू देत, चर्चासत्रेसुद्धा झाली नाहीत; त्यामुळे या पुस्तकातील जवळजवळ निम्मा भाग हे कायदे फार सरळ-सोप्या भाषेत समजावून देतात. जलनीती, जलकायदा, जलव्यवस्थापन, कालवा

देखभाल-दुरुस्ती, पाणीपट्टी आकारणी व वसुली, जन(जल)हित याचिका, सिंचन घोटाळा व श्वेतपत्रिकेबद्दल थोडे वेगळे थोडे मूलभूत अशा आठ प्रकरणांमधून हा विषय समजावून दिला आहे. मात्र केवळ जनजागृती, प्रबोधन, चळवळ यांच्या पलीकडील असा हा मानसिक आजार आहे. तो या समस्येचा आधार आहे, हे लेखक आपल्या लक्षात आणून देतो. कालवा देखभाल-दुरुस्ती हे प्रकरण आपल्याला सारे सांगते.

‘कालव्याची दुरुस्ती-देखभाल वेळेवर झाली नाही की, एक दुष्टचक्र सुरु होते. कालव्याच्या मुखाकडे जास्त पाणी मिळते. ते ‘पाणीदारी’ करतात. कालव्याच्या शेवटच्या भागाकडे म्हणजे शेपटाकडे कमी पाणी जावे म्हणून नाना प्रयत्न करतात. कालव्यातून गळती-पाझर जेवढे जास्त; तेवढे लाभक्षेत्रातील विहिरींना जास्त पाणी. हे केवळ येथेच थांबत नाही; कालव्याची दारे नादुरुस्त करणे, प्रवाहमापक यंत्रे बिघडवणे, पाण्यावरून तक्रारी वाढल्या की देखभाल-दुरुस्तीसाठी वाढीव निधी मागायचा आणि कालवा आणखी बिघडवून ठेवायचा.’

म्हणजे हे सारे रस्त्यावर खड्डे निर्माण करणे, बुजवणे, त्यातून नवे खड्डे निर्माण करणे- असे होते. रस्त्यावरील खड्डे आपल्या अंगवळणी पडतात; मात्र कालव्याच्या शेपटाकडील भागात प्रथमपासून जनआंदोलने कदाचित उभी करता येतील.

‘मराठवाड्याचे पाणी’ या प्रकरणात मराठवाड्याचे पाणी आणि जमिनी-वास्तव व मराठवाड्याचे पाणी आणि विकासाची करुणाईके समजावून दिलीत. ‘जायकवाडी’ या प्रकरणात- जायकवाडी का? कशी? कशासाठी? हे धरण वरदायिनी की शोकांतिका, याची सविस्तर चर्चा आहे. आणि ती चर्चा नदी-खोरेनिहाय जलव्यवस्थापन आणि मेंदेगिरी समितीचा अहवाल या संदर्भाने नेली आहे.

प्रत्येक प्रकरणात प्रश्नाचा कसा सर्वांगाने विचार केला आहे, हे लक्षात यावे म्हणून ‘ठिबक-ठिबकासाठी शुभेच्छा! पण...’ हे प्रकरण विचारात घेऊ. ठिबक हा शब्द एकला की पाण्याची उथळपट्टी थांबणार, शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणार, असे आपणाला वाटते. मात्र हे प्रकरण सांगते-

‘महाराष्ट्रात ठिबक सिंचन ही काही नवी बाब नाही. कृषिविभाग, वाल्मी, कृषी विद्यापीठे आणि खासगी कंपन्यांत ठिबकसंदर्भात अनेक नामवंत गेली वीस-तीस वर्षे काम करताहेत. आज मात्र ठिबकमुळे पाणीबचत आणि त्या बचतीतून परत त्याच लाभधारकाच्या ऊसाखालील क्षेत्रात

वाढ होण्याचीच शक्यता जास्त आहे. कारण जलकायद्यांची अंमलबजावणी आपण करत नाही. लाभक्षेत्रातील विहिरीवरची आकारणी शासनाने माफ केली आहे. त्यातून ८ जून २०१७ पासून पथर्दर्शक तत्वावर ठिक योजना अमलात आणण्यासाठी उजनी, मुळा व टेंभू हेच प्रकल्प का निवडले? केळकर समितीने सांगितल्याप्रमाणे दुष्काळी तालुके आणि मागास भागातील सिंचन प्रकल्पांची पथर्दर्शक योजनेत निवड होणे गरजेचे नव्हते का?’ प्रत्येक प्रकरणात अशी रोखठोक सविस्तर चर्चा आहे. चर्चा कशी नेमकी आणि भेदक आहे हे लक्षात यावे म्हणून ‘शिरपूर पॅटर्न- चर्चेचे खोलीकरण- रुंदीकरण आणि संयमाचे बंधारे आवश्यक’ या प्रकरणातील सुरुवातीचा भाग पाहू. ‘शिरपूर पॅटर्नमुळे जणू जाडूची कांडीच हाती लागल्यासारखे झाले आहे. नदी-नाल्याचे खोलीकरण करा, रुंदीकरण करा, साखळी बंधारे बांधा... मग पाणीच पाणी चहूकडे... गेला दुष्काळ कुणीकडे... असे एकूण अतिसुलभीकरण चालू आहे. कोणतीही गोष्ट फार खोलात न जाता स्वीकारायची, तिचे उदातीकरण करावायचे आणि कालांतराने सर्व विसरून जायचे किंवा चक्र टिंगलटवाळी करायची.’ हे असे होऊ नये म्हणून ही योजना, यातील त्रुटी, तरीही ही योजना काही विभागात संयमाने वापरणे शक्य कसे आहे आणि या योजनेबाबत ‘घरे, गुप्ता, खंगळे’ समितीने काय सांगितलेय, अशी सविस्तर चर्चा येते.

‘नदीजोड’ प्रकरणात सर्व तांत्रिक बाबींची चर्चा तर होतेच; मात्र त्याच्या आधारे अतिरिक्त पाण्याचे मृगजळ लेखक आपणाला समजावून देतो. ‘जिथे पाणी अतिरिक्त आहे असे म्हटले जाते, तेथील लोकांना व लोकप्रतिनिधींना काही काळाने तसे वाटत नाही. खाली पाणी जाऊ देणे त्यांच्या मर्जीवर अवलंबून राहते. जायकवाडीचे उदाहरण तजे आहे. नाशिक व नगर भागातील मंडळी जायकवाडी कोरडे पादू शक्तात. उजनी प्रकल्पात हा अनुभव पुणेकरांनी घेतला आहे. कृष्णा खोल्यातील मराठवाड्याचे हक्काचे पाणी २५ टीएमसीवरून कमी करत करत आता फक्त ७ टीएमसी करण्यात आले आहे.’

प्रत्येक प्रकरण सर्वव्यापी पाणी ज्वालाग्राही बनेल व ते तसे बनूनये असे वाटत असेल, तर पाण्याचे समन्यायी वाटप करावे लागेल आणि शेतजमीन हे एकक न धरता पाणी हे एकक धरून करावे लागेल, हे प्रत्येक प्रकरण आपल्या लक्षात आणून देते. या पुस्तकाला ज्येष्ठ कार्यकर्ते, विचारवंत आणि जलतज्ज्ञ दत्ता देसाई यांची १७ पानी दीर्घ प्रस्तावना आहे. प्रस्तावना काही ठिकाणी लेखकाच्या मांडणीला छेद

देते. खेरे तर हे पुस्तक वाचताना काही वेळा अस्वस्थ होऊन आपणालाही प्रतिवाद करावासा वाटेल. त्यातून अनेकांना आवडणार नाहीत, अस्वस्थ करतील अशी रामशास्त्री, आगरकर यांची आठवण व्हावी अशी धारदार-टोकदार विधाने लेखक करतो. त्यातील एक उदाहरण पाहा- ‘विशेष चौकशी समितीच्या अध्यक्षपदी चितळेंची नेमणूक का झाली ? ते उत्कृष्ट अभियंता व अनुभवी प्रशासक आहेत, हे उत्तर पुरेसे नाही. एकीकडे शिवसेना व भाजप आणि दुसरीकडे काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेस या दोघांनाही ते आपले वाटतात. त्यांच्याबद्दल एक विश्वास वाटतो. दोघांची कारणे अर्थातच वेगवेगळी आहेत. चितळे कडूर संघ स्वयंसेवक असल्यामुळे भाजप व शिवसेना अर्थातच त्यांच्याकडून अपेक्षा बाळगतात. (युतीचे सरकार असताना त्यांना जल व सिंचन आयोगाचे अध्यक्ष केले गेले होते!) ‘अनियमितता आहे’ असे ते म्हणतील, अशी त्यांना आशा आहे. मात्र त्याच वेळी महाराष्ट्रातील जलविकास व व्यवस्थापनात चितळेंचे मोठे योगदान आहे. पण याचाच दुसरा अर्थ असा होतो की- ते केवळ श्रेयाचे धनी नाहीत, तर जलक्षेत्राच्या दुरवस्थेची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष, नैतिक का होईना जबाबदारी त्यांच्यावरही जबाबदारी येते. सेवानिवृत्त झाल्यावरदेखील ते जलक्षेत्रातले एक मोठे लाभार्थी सातत्याने राहिलेले आहेत. चितळेजी ‘हा सूर्य- हा जयद्रथ’ असे करणार नाहीत. ते ‘नरो वा कुंजरो वा’ म्हणतील.’

मी चितळेंचा मित्र आणि चाहता असल्याने ‘गर्दीत गारद्यांच्या सामील रामशास्त्री’ असे लेखक म्हणतो. त्या वेळी मी दुखावतो आणि असे अनेकांना डिवचत ‘पाण्याशप्पथ’ असे म्हणत लेखक पानापानांतून पुढे येतोय. म्हणजे भाषा, मांडणी, विचार या प्रत्येक ठिकाणी मतभेद नक्कीच होतील; पण पाणीप्रश्न समजावून घ्यावयाचा असेल तर हे पुस्तक अभ्यासावयास हवे. या पुस्तकावरच नव्हे, तर या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणावर महाराष्ट्रात अनेक गावांत चर्चासत्रे व्हावयास हवीत- आणि प्रदीप पुंदरेनी मला सांगितले, ‘अशा प्रत्येक चर्चासत्रात सामील होऊन, त्यांतील चर्चेवर आधारित या पुस्तकाची सुधारित- विस्तारित आवृत्ती लिहावयास त्यांना आवडेल.’

दत्तप्रसाद दाभोळकर, सातारा

Mob.: 9822503656

पाण्याशप्पथ - लेखक : प्रदीप पुंदरे

लोकवाड्यमय गृह, मुंबई

पृष्ठे : २६४, किंमत : २०० रुपये

प्रस्थापित विज्ञानावरील विविध आक्षेप

असे असले, तरी १९९० च्या दशकात जाहीर झालेल्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार जगात गर्भनिरोधक संशोधनासाठी होणाऱ्या खर्चपैकी ९९ टक्के पैसा केवळ स्त्रीगर्भनिरोधकांसाठी खर्चाण्यात आला आणि फक्त १ टक्का पैसा पुरुष गर्भनिरोधकांसाठी खर्ची पडला.

गेल्या तीन लेखांत आपण विज्ञानाचा अर्थ एक विशिष्ट ज्ञानभांडार व संशोधनपद्धती या दोन्ही अर्थानी समजून घेतला. विज्ञान व तंत्रज्ञान ह्यांतील फरक व त्यांचा मानवी जीवनावरील परिणामही आपण पाहिला. असे असले तरी विज्ञानाचा मानवी जीवनावरील अधिकार सर्वांनी मान्य केलेला नाही. विज्ञानावर अनेक प्रकारचे आक्षेप घेण्यात येत आहेत. येत्या काही लेखांमधून आपण सुरुवातीला त्यांचा धावता आढावा घेऊ. त्यानंतर आपण प्रत्येक आक्षेपावर सविस्तर चर्चा करणार आहोत.

वेगवेगळ्या विचारांच्या समर्थकांनी विविध दृष्टिकोनांतून विज्ञानावर आक्षेप नोंदविले आहेत. विज्ञानाची पद्धत ही बस्तुनिष्ठ असते, सर्व प्रकारच्या पूर्वग्रहांपासून मुक्त असते आणि विज्ञानाचा उद्देश मुळात ज्ञानाचा मुक्त शोध हा आहे, असे मानले जाते. पण खरोखर तसे घडते का, नसल्यास त्यामागे कोणती सामाजिक-राजकीय- मरोवैज्ञानिक काणे आहेत याचा शोध घेणे, ही त्यांमागील प्रमुख प्रेरणा आहे. विज्ञानावर आक्षेप घेणारे लोक प्रामुख्याने दोन प्रकारचे आहेत, एक- मुळात विज्ञानविरोधी आहेत. (उदा. कद्वर धर्मवादी पंथ), तर दुसरे- विज्ञानसमीक्षक आहेत, ज्यांचा भर प्रचलित विज्ञानातील त्रुटी दूर करून ते खन्या अर्थाने जनसामान्य व समाजाच्या हितासाठी कसे काम करू शकेल यावर आहे. याशिवाय विविध समाजशास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञ यांनीही आपापल्या शास्त्रांच्या चौकटीत विज्ञानाच्या काही मर्यादा दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विज्ञानावरील सर्व प्रकारचे आक्षेप समजून घेण्याआधी आपण या संदर्भात नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या काही

संज्ञांच्या व्याख्या समजून घेऊ-

विज्ञानवाद : विज्ञानाचे काही समर्थक विज्ञानाला धर्म मानतात आणि कद्वर धर्मवादांप्रमाणे अतिशय अहमहमिकेने विज्ञानाचे समर्थन करताना दिसतात. त्यांचे विचार, दृष्टिकोन व कृती यांना उद्देशून ही संज्ञा वापरली जाते. ‘धरण’ या विषयावर बोलायचा अधिकार फक्त सिन्हिल इंजिनिअरना आहे किंवा आरोग्यविषयक चर्चामध्ये डॉक्टरांशिवाय इतर कोणीही बोलू नये, अशी ‘मेरे अंगने मे तुम्हारा क्या काम है’ भूमिका हे विज्ञानवादी भूमिकेचे उदाहरण म्हणता येईल.

विश्लेषणवाद (Reductionism) : एखाद्या गुंतागुंतीची घटना, प्रक्रिया किंवा प्रणालीचा अर्थ तिच्या घटकांच्या व त्यांच्या आंतरक्रियांच्या स्वरूपात समजावून सांगणे. आधुनिक विज्ञानाची दिशा ही स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे जाण्याची आहे. साहजिकच जीवशास्त्राचा विचार करताना ते अवयवाकडून उती (issue) कडे व तिकडून पेशी (cell), अणू व परमाणूकडे जाते. पण मानवी शरीर हे केवळ सर्व पेशीची गोळाबेरीज आहे असे मानणे किंवा अखेजे जंगल म्हणजे फक्त त्यातली झाडे-झुडपे, नद्या-नाले एवढेच आहे असे मानणे, हा झाला विश्लेषणवाद.

धर्मवादांचा विज्ञानविरोध : आजच्या काळात विज्ञानाला विरोध करणारा सर्वांत प्रभावशाली गट आहे धार्मिक कद्वरपंथीयांचा. विज्ञानाचा ‘सत्य सांगण्याचा’ दावा चुकीचा आहे; कारण सत्य काय हे फक्त धर्मालाच ठाऊक आहे, असे हे कद्वरपंथीय मानतात. सर्व ब्रह्मांड, त्यातील पृथ्वी, तिच्यावरील सजीव-निर्जीव कसे अस्तित्वात आले, याबद्दल बायबलमध्ये निर्मितीसिद्धांत (Theory of

Creation) सांगितलेला आहे. त्यानुसार ईश्वराच्या मनात आले आणि त्याने सहा दिवसांत सर्व सृष्टी रचली. (ईश्वर म्हणाला – प्रकाश येऊ दे आणि प्रकाश अवतीर्ण झाला!) चालस डार्विनने मांडलेल्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांताने या संकल्पनेला तडाखा बसला. असे असले, तरी अमेरिकेतील अनेक ख्रिश्न शैक्षणिक संस्थांमध्ये उत्क्रांतीऐवजी बायबलप्रणीत निर्मितीसिद्धांत आजही शिकविला जातो. सूर्य पृथ्वीभोवती फिरत नसून पृथ्वी सूर्यभोवती फिरते, असा ‘धर्मविरोधी’ सिद्धांत मांडल्याबद्दल गौलिलिओला तुरुंगवास भोगावा लागला, हे सर्वज्ञात आहे. ही बाब केवळ ख्रिश्न धर्मात आढळते, असे नाही; सर्वच धर्मातील कट्टरपंथीय विज्ञानाच्या विरोधात असतात. अमेरिकेचे अंतराळवीर चंद्रावर उतरले, तेव्हा एका ज्येष्ठ हिंदू धर्मगुरुंनी असे जाहीर केले की- हे सारे बकवास आहे. शंकराच्या कपाळावरील चंद्र सुरक्षित आहे, कोणीही मर्त्य माणूस तिथे पोहोचलेला नाही. ग्रहणाबद्दल शालेय पाठ्यपुस्तकात काहीही शिकवले जात असले, तरी ग्रहणाच्या दिवशी आपल्या देशात रस्त्यांवर शुकशुकाट असतो आणि ते सुटल्यावर ‘दे दान, सुटे पिराण’चा नारा त्यांवर ढुमुमतो, हे वेगळे सांगायची गरज नाही. ‘आंतरजातीय विवाह केल्यास रक्त अशुद्ध होईल’, अमुक दिवशी केस कापणे निषिद्ध असते, रजस्वला खीने देवळात जाऊन देवर्दर्शन घेतले तर देवाचा कोप होतो किंवा तो बाटो- असे किती तरी अवैज्ञानिक समज धर्माच्या आधारावर अजूनही जनमानसात टिकून आहेत. कारण विज्ञानावर विश्वास ठेवू नका, धर्मावर ठेवा- असे धर्म सांगतो. (त्याला खरा धर्म म्हणायचे की नाही, हा प्रश्न वेगळा; पण असा समज बाळगणारे धर्माचा आधार घेतात, हे निश्चित!) पाकिस्तानमध्ये कडव्या धर्मवाद्यांचा जबरदस्त प्रभाव असल्यामुळे तिथल्या पाठ्यपुस्तकात त्याचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते. पाकिस्तानात जेव्हा मोठा भूकंप झाला, तेव्हा तो भूगर्भातील हालचारींचा भूस्तरावरील परिणाम आहे असे न मानता, देशात वाढलेले पाप, अनैतिकता, इस्लामपासून ढळलेले समाजमन यांचा तो परिणाम आहे, असे बहुसंख्यांनी मानले. असे मानणाऱ्यांत भौतिकशास्त्रात पदव्युत्तर शिक्षण घेणारेही होते, हे असेच एक बोलके उदाहरण.

या भूमिकेचा व्यत्यास म्हणजे सर्व विज्ञान हे धर्मातच सामावलेले आहे- किंबहुना, ‘विज्ञान जे आज सांगते आहे, ते ‘आमच्या’ धर्माने पूर्वीच सांगितले आहे’, अशी मांडणी.

या बाबतीत हिंदूधर्मीय कट्टरपंथीय इतरांच्या खूप पुढे आहेत. प्राचीन भारतात प्राचीन काळी रस्त्यांवरून अनश्व रथ (म्हणजे मोटारगाड्या) व आकाशातून पुष्पक विमानासारखी विमाने उडत होती. विष्णूचे दशावतार म्हणजे उत्क्रांतीची कथाच आहे. गणपतीचा जन्म हा प्लॅस्टिक सर्जीतून झाला... असे अनेक शोध अलीकडच्या काळात लागत आहेत. सायन्स काँग्रेससारख्या विज्ञानाच्या प्रतिष्ठित पीठांवरूनही ते प्रसारित केले जात आहेत आणि काही राज्यांच्या पाठ्यपुस्तकांत त्यांचा समावेशाही झाला आहे. ऋग्वेद, बायबल व कुराण यांतून आधुनिक विज्ञान शोधण्याचे कार्यही विविध देशांत जोरात सुरु आहे.

याव्यतिरिक्त इतरही वैचारिक भूमिकांवरून प्रचलित विज्ञानावर आक्षेप घेण्यात आले आहेत.

भांडवलशाही विज्ञान, मार्क्सवादी विज्ञान : मार्क्सवाद हा मानवी समाजाला समजून घेण्याचा एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन आहे- किंबहुना, मार्क्सवाद आपल्याला सांच्या मानवी व्यवहारांकडे पाहण्याची एक विशिष्ट संदर्भचौकट पुरवतो. विज्ञान हे मानवी समाजाचे महत्त्वाचे योगदान असल्यामुळे मार्क्सवादाने अनेक दशके विज्ञानाची ठोस समीक्षा केली आहे. मार्क्स व एंगल्स यांनी त्यांच्या सिद्धांताला ‘सामाजिक जगाचा वैज्ञानिक अन्वयार्थ’ असे संबोधिले. आपला समाजवाद हा ‘वैज्ञानिक समाजवाद’ आहे, असाही अनेक मार्क्सवाद्यांचा दावा असतो. त्यावरून मार्क्सवादी हे विज्ञानाचे प्रखर व उत्साही समर्थक असल्याचे एकीकडे दिसते. पण त्याच वेळी कोणत्या भौतिक परिस्थितीत विज्ञान विकसित झाले, त्या ऐतिहासिक प्रक्रियेला व तिच्या सामाजिक-भौतिक स्वरूपाला वगळून विज्ञानाचा विचार करता येणार नाही, असेही मार्क्सवाद मानतो. ज्या भांडवली अर्थव्यवस्थेत विज्ञानाचा विकास झाला, त्याची मूल्यव्यवस्था व विचाराची चौकट प्रस्थापित विज्ञानाने स्वीकारली, असा महत्त्वाचा आक्षेप मार्क्सवाद्यांनी घेतला आहे. भांडवलशाहीत समूहाचा विचार केला जात नाही, तर व्यक्तिवादाला महत्त्व असते. विज्ञानानेही असाच विचार करणे हे विश्लेषणवादाचे द्योतक आहे, असे मार्क्सवाद मानतो. मूठभर भांडवलशाहांच्या आर्थिक लाभासाठी विज्ञानाचा उपयोग न होता सर्वसामान्य जनसमूहांच्या व्यापक हितासाठी तो व्हावा, असा मार्क्सवाद्यांचा आग्रह आहे.

पुढील लेखात या दृष्टिकोनाची अधिक व्यापक मांडणी

आपण लोकविज्ञानाच्या संदर्भात समजून घेणार आहोत.

स्त्रीवादी समीक्षा : अनेक स्त्रीवादी विचारवंतांनी विज्ञानाची भाषा व आशय यांच्यावर पुरुषप्रधान विचारसरणीचा प्रभाव असल्याची टीका केली आहे. एमिली मार्टिन, रुथ हबार्ड व एव्हेलीन फोकस केलर ही त्यापैकी काही अग्रगण्य नावे. विज्ञान हे तटस्थ व वस्तुनिष्ठ असल्याचा दावा करते; पण त्याच्या गाभ्यात जो लिंगभेद दडला आहे, त्याकडे ते दुर्लक्ष करते, असा त्यांचा मुख्य आक्षेप आहे. विशेषत: जीवशास्त्र व त्याच्याशी संबंधित विद्याशाखा (उदा. जैव अभियांत्रिकी) यांच्या संदर्भात त्यांनी आपले प्रतिपादन ठाशीव पद्धतीने केले आहे. 'Women look at Biology looking at women' (सं. रुथ हबार्ड, मेरी स्यू हेनिफिन व बार्बरा फ्रीड, ट्रॅन्झॅक्शन पब्लिकेशन, १९७९) हे पुस्तक स्त्रीवादी समीक्षेचा वस्तुपाठ म्हणावा अशा प्रकारचे आहे. प्रचलित जीवशास्त्र हे पुरुषाच्या शरीराला प्रमाण मानते आणि स्त्रीशरीर हे जणू त्याची बिघडलेली आवृत्ती (aberration) आहे असे मानते. विज्ञानाने नैसर्गिक घडामोडीकडे वस्तुनिष्ठपणे पहिले पाहिजे; पण त्याएवजी समाजात प्रचलित असणारे स्त्री-पुरुष भेदाविषयीचे भ्रम बळकट करण्याचे कार्य ते करते, असा दावा या स्त्रीवादी समीक्षकांनी (ज्यांतील बहुसंख्य ख्यातनाम जीवशास्त्रज्ञ आहेत) केला आहे. कारण स्वतः शास्त्रज्ञ हे पूर्वग्रहांपासून मुक्त नसतात, पुरुषप्रधान मूल्यांचा खोल ठसा त्यांच्यावर उमटलेला असतो आणि तो त्यांच्या वैज्ञानिक कामातही उमटलेला दिसतो. याबद्दल काही उदाहरणे देता येतील.

स्त्री व पुरुष यांच्या पुनरुत्पादक संस्थेतील फरक हा की, पुरुषांची पुनरुत्पादनसंस्था ही तुलनेने साधी-सरळ आहे; याउलट ख्यांची पुनरुत्पादन संस्था अतिशय गुंतागुंतीची आहे आणि त्यात अनेक संप्रेरक चक्रे एकात एक गुंतलेली आहेत. त्यामुळे पुरुषांच्या पुनरुत्पादक संस्थेत हस्तक्षेप करून त्यांच्यासाठी गर्भनिरोधके बनविणे हे सोपे तर आहेच, पण पुरुषांसाठी बरेच निर्धोक्ती आहे. याउलट स्त्री-पुनरुत्पादक संस्थेत एका विशिष्ट टप्प्यावर हस्तक्षेप केला, तर त्याचा एकूणच मासिक पाळीवर व पुनरुत्पादन प्रक्रियेवर काय परिणाम होईल, हे सांगता येत नाही; त्या गर्भनिरोधकांचे तीव्र व दीर्घकालीन विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता जास्त असते. असे असले, तरी १९९० च्या दशकात जाहीर झालेल्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार जगात गर्भनिरोधक संशोधनासाठी होणाऱ्या

खर्चापैकी ९९ टक्के पैसा केवळ स्त्रीगर्भनिरोधकांसाठी खर्चेण्यात आला आणि फक्त १ टक्का पैसा पुरुष गर्भनिरोधकांसाठी खर्ची पडला. याचे समर्थन करताना (पुरुष) शास्त्रज्ञ म्हणाले की- गुंतागुंतीच्या स्त्रीपुनरुत्पादनसंस्थेत हस्तक्षेप करणे हे त्यांना संशोधक म्हणून अधिक आव्हानात्मक वाटते, त्याचा हा परिणाम आहे. त्यांना आव्हानात्मक वाटणाऱ्या वैज्ञानिक कार्याचे ख्यांवर काय परिणाम झाले, हे काही वर्षांतच समोर आले. ख्यांसाठी गर्भनिरोधके शोधाण्याच्या प्रक्रियेत अनेक रसायनांची चाचणी घेण्यात आली होती. त्यापैकी काही रसायने ही प्रभावी व बिनधोक आहेत, असे अनेक वैज्ञानिक चालण्या पार करून शास्त्रज्ञांनी सिद्ध केले आणि मग ती जागतिक बाजारपेठेत आणली गेली. ही सर्व दीर्घकालीन परिणाम करणारी, म्हणजे ३ महिने ते ५ वर्षे कालावधीपर्यंत उपयुक्त ठरणारी अशी होती. परंतु, प्रत्यक्ष उपयोग करताना या गर्भनिरोधकांचे अनेक घातक परिणाम ख्यांच्या लक्षात आले व त्यांच्यावर बंदी यावी म्हणून भारतासहित अनेक देशांत आंदोलने सुरु झाली. तेव्हा स्त्रीवादी कार्यकर्ते व विचरकांना असे आढळून आले की, वैज्ञानिक चाचणी घेत असतानाही यातील अनेक दुष्परिणाम समोर आले होते. उदा. महिन्यातून दोन आठवडे किंवा अधिक काळ रक्तसाव होणे, कमी दिवस पण अतिशय मोठ्या प्रमाणावर रक्तसाव होणे, मासिक पाळीच्या काळातही अजिबात रक्तसाव न होणे किंवा सुरतेच्छा (संभोगाची इच्छा) नष्ट होणे. पण पुरुष संशोधकांनी (त्या काळात या विषयावर अभ्यास करणाऱ्या स्त्री-संशोधक संख्येने विरल होत्या) हे सर्व किरकोळ साईड इफेक्ट्स आहेत, असे मानून त्यांकडे दुर्लक्ष केले. याउलट, खूप वर्षांनी जेव्हा पुरुषांसाठी गॉसिपॉल नावाचे गर्भनिरोधक चाचणीसाठी घेण्यात आले; तेव्हा त्याचे साईड इफेक्ट्स पुरुषांसाठी धोकादायक असल्यामुळे त्याला परवानारी देण्यात येऊ नये, असे वैज्ञानिकांनी सांगितले. त्यातील सर्वांत महत्वाचा साईड इफेक्ट होता- पुरुषांची कामेच्छा कमी होणे.

विज्ञानावरील आणखी आक्षेप व त्यातून आपल्या मनात उभे राहणारे प्रश्न यांची चर्चा आपण पुढील काही लेखांत करू.

रविंद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ

ravindrarp@gmail.com

Mob. : 9833346534

विज्ञानाचे भान

विज्ञान-तंत्रज्ञानाची घोडदौड चालू आहे खरी; पण अजून विज्ञानाला मानवाचे ज्ञान तर नीट झालेले नाही, निसर्गाचेसुद्धा पूर्ण झालेले नाही. उदाहरण द्यायचे तर- ‘मास’ (वस्तुमान) ही एक वैज्ञानिक कल्पना आहे. वस्तुमानाची जडता (Inertia), गुरुत्वाकर्षणशक्ती, वस्तूंचे स्थलांतर कसे होते, याविषयीचे न्यूटनने शोधलेले नियम व्यवहारात अचूक ठरतात. पण त्या वस्तूंच्या अंतरंगात शिरले- म्हणजे अणुरेणूंच्या प्रांतात शिरले- की, ‘वस्तू’ अशी काही सापडतच नाही; फक्त ऊर्जाकिंवा (की ऊर्जातंत्रचे ?) साप्राज्य दिसते आणि काप्रा हा विज्ञानलेखक म्हणतो की, ‘The world begins to look like a great thought than like a great machine.’

दि. २८ जानेवारीच्या अंकात रवींद्र रुक्मिणी पंठरीनाथ यांनी विज्ञान-समीक्षा असा विषय घेऊन अनेक प्रश्न विचारले आहेत आणि त्यांची उत्तरे आपण सर्व मिळून शोधू, असे म्हटले आहे. मीही या शोधात सामील होऊन काही प्रश्नांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करत आहे. ही उत्तरे सामान्यज्ञानाच्या पातळीवरची आहेत, विज्ञानाचे भान ठेवण्यापुरती आहेत; तज्जांच्या पातळीवरची नाहीत.

विज्ञानाचा आशय काय, हा पहिला प्रश्न. विज्ञान म्हणजे निसर्गाचे ज्ञान, त्यात आपले शरीरही आले. निसर्गात ज्या अनेक घटना घडतात, त्या काही नियमांनुसार घडतात का; जे अनेक पदार्थ दिसतात, त्यांचे गुणधर्म काय- याविषयीचे ज्ञान म्हणजे विज्ञान. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र वगैरे मानवी व्यवहारांचा अभ्यास विज्ञानाच्या कक्षेत येत नाही. या शास्त्रांतून उद्दिष्टांचा व मूल्यांचा विचार असतो, तसा तो निसर्गाच्या अभ्यासात असत नाही. अध्यात्म हे आणखी वेगळे. त्यात बाहेरच्या जगाचा अभ्यास नसतो. त्या जगाचा अभ्यास करणारा तो ‘मी’- त्याच्या अंतरंगाचा अभ्यास असतो. मानवी विचारांचे आणखी एक क्षेत्र आहे. ते म्हणजे- हे विश्व कोणी निर्माण केले? त्याचा कोणी चालक आहे का? ही सगळी

विचारक्षेत्रे एकमेकांपासून वेगळी आहेत.

निसर्गाचे ज्ञान मिळवण्याची पद्धत काय, हा दुसरा प्रश्न. जगातील सर्व समाजांत अगदी प्रागैतिहासिक काळापासून निसर्गाचे ज्ञान मिळविण्याची एकच पद्धत चालू आहे. ती म्हणजे- निसर्गात काय घडते याचे निरीक्षण करणे, त्यात मिळालेल्या माहितीवरून काही नियम दिसून येतात का ते अंदाजणे व त्या अंदाजांचा पडताळा घेणे. ही पद्धत फक्त आधुनिक काळात किंवा फक्त पाश्चात्य देशांत निर्माण झाली, असे नाही.

हजारो वर्षांपूर्वी ज्या वेळी ज्ञानाचा साठा खूप कमी होता आणि ज्ञान मिळवण्यासाठी लागणारी तांत्रिक उपकरणे विकसित झाली नव्हती, त्या वेळीसुद्धा केवळ निरीक्षणाच्या बळावर शोधून काढलेल्या एका नैसर्गिक विशेषाचे- म्हणजे ते शोधण्यातील यशाचे- मला नेहमीच आशर्च्य आणि क्रूतुक वाटले आहे. ते वैशिष्ट्य आहे कालगणनेविषयी. आपल्या नेहमीच्या कालगणनेत आपण एक क्रूतुचक्र म्हणजे एक वर्ष असे मानतो. एक दुसऱ्या प्रकारचे वर्ष असते, ते म्हणजे तारकीय वर्ष. क्रूतुचक्राच्या सुरुवातीला आपल्या एखादा विशिष्ट तारा ज्या स्थानात दिसतो, त्या स्थानात पुन्हा दिसायला क्रूतुवषषिक्षा थोडा जास्त वेळ लागतो. किती? फक्त २० मिनिटे. पण हा फरक

तीन-चार हजार वर्षांपूर्वीच्या इंजिसर्निना कळला होता आणि भारतीय पंचांगकारांनाही याचे ज्ञान होते. हा फरक लक्षत येण्याकरता किती वर्षांचे सातत्यपूर्ण निरीक्षण लागले असेल, कोण जागे!

अशा घटितातल्या कारण-कार्य परंपरा सापडणे, हा एक वेगळा भाग आहे. त्यातमुद्द्वा भारतीय तर्कशास्त्रातील शेकडो वर्षांपूर्वीचे दोन नियम अगदी आधुनिक वाटतात. १. 'भूयोदर्शनात व्याप्तिग्रहणम्'- म्हणजे एखादा घटनाक्रम किंवा घटना-सहोदरभव आपण वारंवार पाहिला की, तो घटनाक्रम हा एक व्यापक नियम आहे. (Inductive logic) असे मानायचे. व २. 'अनन्यथासिद्ध-नियतपूर्वभावित्वम् कारणत्वम्, अनन्यथासिद्ध-नियतपश्चात्- भावित्वम् कार्यत्वम्' म्हणजे के आणि ख या दोन घटनांना कारण व कार्य तेव्हाच म्हणता येईल की, जेव्हा के ही घटना नियमितपणे खच्या आधी घडते, तिच्यातून खशिवाय दुसरे काहीही घडत नाही (न-अन्यथा- सिद्ध); आणि ख ही घटना नियमितपणे कच्याच नंतर घडते, क घडल्याशिवाय ती घडूच शकत नाही (न-अन्यथा-सिद्ध).

अशा शिस्तबद्दु विचाराद्वारे विज्ञान हव्हूहव्हू वाढत गेले आहे. पण केवळ शिस्तबद्दु विचार पुरेसा नसतो; दोन घटनांचा संबंध आपल्या लक्षात यावा लागतो. आपल्या लक्षात येणे, आपण काही कल्पना करू शकणे, आपल्याला काही तरी जाणवणे (Intuitive knowledge)- हे ज्ञानसाधनेचे महत्त्वाचे टप्प आहेत. आइस्टर्टाईन तर म्हणतात की सापेक्षतावाद त्यांनी (Discover) नाही केला, 'Invent' केला. जे घडत असते त्याचे मर्म कळणे किंवा त्यात अनुस्यूत तत्त्वांची किंवा नियमांची कल्पना येणे- हे विद्यार्थ्यांना कसे जमेल, ही शिक्षणशास्त्रातील एक मोठी समस्या आहे. दोन अडथळे आहेत. दिखाव्यासाठी मार्क आवश्यक असतात व ते घोकंपट्टीनेही मिळतात आणि शिक्षकांच्या दृष्टीने पाहिले तर चमच्याने चटचट ज्ञान भरवले की, कोर्स वेळेच्या मर्यादित संपतो. यावर उपाय शोधले जाताहेत म्हणा, पण आपण मूळ विषयाकडे वळू.

पूर्वी ज्ञानाचा साठा कमी होता, ज्ञान मिळविण्यासाठी लागणारी तांत्रिक उपकरणे विकसित झाली नव्हती आणि हाती आलेल्या माहितीवरून निष्कर्ष काढण्याकरता लागणारे गणित नावाचे सॉफ्टवेअरमुद्दा आजच्याइतके विकसित झाले नव्हते. तेव्हा त्या काळच्या पुष्कळशा निष्कर्षांत आणि कल्पनांत नेमकेपणा कमी होता. याचे दोन परिणाम झाले. एक म्हणजे- एकाचे ज्ञान दुसऱ्याला देणे

कठीण होते, त्यामुळे बरेचसे ज्ञान कला-कौशल्याच्या स्वरूपात राहिले, शास्त्राचे रूप घेऊ शकले नाही आणि ते ज्ञान दुसऱ्याला देण्याकरता गुरु-शिष्य परंपरा अस्तित्वात आली. दुसरा परिणाम म्हणजे- ज्या भाषेत ते ज्ञान मांडले गेले, ती भाषासुद्धा नेमकेपणात कमी होती, हे लक्षात घेतले म्हणजे. रवींद्र पंढरीनाथांनी विचारलेले काही प्रश्न निकालात निघातात. 'पारंपरिक वस्त्रविद्या, धातुशास्त्र इत्यादी भारतीय शास्त्रांची काही तरी उपयुक्ता होती का?' हो, नव्हीकी होती. आयुर्वेद किंवा होमिओपॅथी यांचेही असेच आहे. त्या शास्त्रांतील कल्पना आधुनिक स्सायनशास्त्राच्या परिभाषेत बसत नसल्या, तरी त्या कल्पनांशी सुसंगत औषध्ययोजना केल्यास गुण येतो, हेही खेरे आहे. म्हणजे, त्यात काही प्रमाणात तथ्यांश आहेच.

वैज्ञानिकाचे काही पूर्वग्रह असतात का, तो तटस्थ असतो का- या प्रश्नाचे उत्तर असे : त्याने तसे असणे अपेक्षित आहे. पण माणूस म्हटला की, तो स्खलनशीलही असू शकतो. सत्यनिष्ठा तोडल्याची दोन मोठी उदाहरणे सांगता येतील. १. जनुकशास्त्रात मेंडेलचा एक सर्वमान्य सिद्धांत आहे की, स्वसंपादित गुण संततीत उत्तरत नसतात. तो सिद्धांत खोटा पाडण्याचा अवैज्ञानिक प्रयत्न सोळिएत राजवटीतील कृषिवैज्ञानिकांनी केला, त्याची खबर घेतली आहे ज्यूलियन हस्कले यांनी... 'Soviet Genetics and World Science' या ग्रंथात. २. काही वर्षांपूर्वी अमेरिकेतील यूटा विद्यापीठातल्या दोन प्राध्यापकांनी जाहीर केले की, त्यांना Cold fusion चा पुरावा मिळाला आहे. शास्त्रज्ञांना माहीत असलेला fusion (दोन अणूंचा एकात विलय) खूप उष्णता बाहेर फेकत असतो (उदा. हायड्रोजेन बांब) तेव्हा या शोधावर खूप चर्चा झाली आणि शेवटी तो खोटा असल्याचे ठरले. शेवटी सत्याचाच विजय होतो.

विज्ञानातून उत्पन्न झालेल्या तंत्रज्ञानाविषयी रवींद्रजीनीं तीन प्रश्न विचारले आहेत. १. ते घातक असू शकते का? २. ते अयोग्य असू शकते का? आणि- ३. भारताच्या आजच्या परिस्थितीत समुचित तंत्रज्ञान कोणते असू शकते?

काय आहे की- विश्व हे काय आहे, हे ज्ञानून घेण्याची प्रचंड हौस आहे मनुष्यप्राण्याला. तिलाच ख्रिश्चन धर्मात मानवाचे मूळ पातक मानले आहे. आणि तरीसुद्धा ख्रिश्चन लोकच विज्ञानात सगळ्यांच्या पुढे आहेत. तेव्हा विज्ञानाची व तंत्रज्ञानाची घोडदौड चालूच राहणार आहे. अमके

तंत्रज्ञान धोकादायक, तमके अयोग्य- अशी नावे ठेवून ती घोडदौड थांबणार नाही. शेवटी कोणत्याही तंत्रज्ञानाचा शोध माणसांच्या गरजांप्रमाणे आणि उद्दिष्टांप्रमाणे होत असतो. लढाया होत असतात, म्हणून शस्त्रनिर्मिती होत आहे. चांगल्या तंत्राचासुद्धा दुरुपयोग होऊ शकतो. उदा. सध्या गाजत असलेला सोशल मीडियाचा दुरुपयोग. माणसांच्या दृष्ट प्रवृत्तीला आळा कसा घालायचा, अन्याय व विषमता दूर कशी करायची- हे खेरे प्रश्न आहेत. तंत्रज्ञानाला लगाम घालू पाहणे म्हणजे 'दुखणे पायाला आणि पट्टी कपाळाला' असा प्रकार होईल.

शेवटचा प्रश्न म्हणजे- भारताच्या आजच्या परिस्थितीत समुचित तंत्रज्ञान कोणते? भारत दोन भागांत वाटलेला असलेल्या पुष्कळदा म्हटले जाते. एक- भारत व दुसरा- इंडिया. या इंडियाच्या, म्हणजे विकसित भागाच्या समस्या जगाच्या इतर भागांच्या समस्यांसारख्याच आहेत. पर्यावरणाचा न्हास ही त्यातली मुख्य समस्या. त्या न्हासावरचे उपाय शोधणे, ही सगळ्यांचीच गरज आहे. भारत हा जो अविकसित गरीब भाग आहे, त्याचे जीवन सुधारण्याकरता तंत्रज्ञान शोधण्याचे प्रयत्न कधीपासूनच सुरू आहेत. मगलचुला, अंबरचरखा, गोबरगँस अशी अनेक तंत्रे विकसित झाली. मी स्वतःच अंघोळीचे पाणी तापवण्यासाठी एक विशेष प्रकारची चूल बन्याच वर्षांपूर्वी कुंभाराकडून बनवून घेतली होती. स्वस्त घरे बांधण्याविषयीच्या अनेक कल्पना दिल्लीच्या एका प्रदर्शनात बन्याच वर्षांपूर्वी बांधकामरूपात दाखवल्या होत्या. औद्योगिक क्षेत्रात Low grade automation विकसित करणारे एक सरकारी कार्यालयही मी पाहिले आहे. पण ही सगळी तंत्रे गरिबीशी जुळवून घेणारी आहेत, त्यामुळे त्यांना प्रसिद्धी मिळत नाही. अशी तंत्रे शोधून काढणे व त्यांचा प्रसार करणे, हे सरकारचे व एनजीओचे काम आहे. नुसत्या माध्यमांतील चर्चेतून काहीही निष्पत्र होणार नाही.

विज्ञान-तंत्रज्ञानाची घोडदौड चालू आहे खरी; पण अजून विज्ञानाला मानवाचे ज्ञान तर नीट झालेलेच नाही, निसर्गाचेसुद्धा पूर्ण झालेले नाही. उदाहरण द्यायचे तर- 'मास' (वस्तुमान) ही एक वैज्ञानिक कल्पना आहे. वस्तुमानाची जडता (Inertia), गुरुत्वाकर्षणशक्ती, वस्तूचे स्थलांतर कसे होते, याविषयीचे न्यूटनने शोधलेले नियम व्यवहारात अचूक ठरतात. पण त्या वस्तूच्या अंतरंगात शिरले- म्हणजे अणुरेणूच्या प्रांतात शिरले- की, 'वस्तू' अशी काही सापडतच नाही; फक्त ऊर्जाकणांचे (की

ऊर्जातंतूचे?) साप्राज्य दिसते आणि काप्रा हा विज्ञानलेखक म्हणतो की, 'The world begins to look like a great thought than like a great machine.'

मनुष्यप्राण्याच्या अंतरंगाविषयी तर विज्ञान आणखीनच अनभिज्ञ आहे. मानवाच्या भावनांचे किंवा जाणिवांचे प्रतिबिंब त्याच्या मेंटूत काही रासायनिक फेरफारांच्या रूपाने पडते, असे लक्षात आल्यावर काही वैज्ञानिक असे म्हणायला लागले आहेत की- या रासायनिक प्रक्रिया एवढेच मानवी जीवन आणि प्रक्रिया यांत्रिक स्वरूपाच्या असल्यामुळे मनुष्य जे काही करतो, ते निसर्गानियमांप्रमाणे अनिवार्यपणे घडत असते, मनुष्याला स्वातंत्र्य काहीच नसते- इति. हा निष्कर्ष निरीक्षित वास्तवाच्या फार पलीकडे जाणारा आहे व म्हणून अवैज्ञानिक आहे. लॅन्सलट हॅग्बेन हा आपल्या गणिती भाषेत हेच सांगतो. तो म्हणतो... "All extra polation is unscientific."

ज्या गोष्टीचे आपल्याला ज्ञान झालेले नाही, त्या बाबतीत आपण अज्ञ आहोत असे स्पष्टपणे सांगणे; पालकांनी पाल्यांना आणि शिक्षकांनी, लेखकांनी, आध्यात्मिक गुरुंनी सामान्य लोकांना सांगणे- हे मला वाटते, ज्ञानवृद्धीसाठी आवश्यक आहे.

इथे मी हा ऊहापोहे आटोपता घेतो.

भ. पां. पाटणकर

१५६, हनुमाननगर, नागपूर ४४००२४

Mob. : 9168801575

नंदिनी

मंदिरातून परत येर्इपर्यंत खेळ संपला होता. होत्याचे नव्हते झाले. ते दृश्य पाहून नंदिनीला जबरदस्त मानसिक धक्का बसलेला. शब्द फुटत नव्हते. वाचा बंद झालेली. नंदिनी काही बोलत नाही म्हणून तर्कवितर्काना उधाण आले होते. प्रत्येकाला हे सर्व सांगत बसणं अवघड होतं. आणि त्या दृश्यांची पुनःपुन्हा आठवण हादरून टाकणारी होती. त्यामुळे त्या पूर्णपणे कोलमडल्या होत्या.

गावापासून पाच किलोमीटर अंतरावरील जिल्हा परिषद शाळेत शिकायला होतो. तो १९८२-८३ चा काळ. आठवीला शिकायला होतो. राष्ट्रीय हमरस्त्याच्या कडेकडेने तालुक्याच्या ठिकाणी शाळेला पायी जाणे-येणे हा नित्यक्रम. एके दिवशी अशाच एका रम्य सकाळी शाळेला जाताना समोर दुरून एक जोडपं सायकलवर डबलसीट येताना दिसलं. आर्मीच्या ड्रेसमध्ये तगडा जवान व एक सुंदर तरुणी सायकलच्या समोरच्या दांडीवर एकीकडे पाय सोडून तिरपी बसलेली. सायकल जवळ येताच थांबली. पाहतो तर काय- आमच्या गावचा अंकुश!

अंकुश भारतीय सैन्यदलात हवालदार होता. आमच्या कुटुंबाचा मित्र. माझ्या वडिलांना दादा म्हणायचा. शिक्षण कमी झालेलं. सावळ्या रंगाचा, भारदस्त शरीरयष्टीचा तगडा जवान. सैन्यदलात निवड झाली. विधवा आई व लहान भाऊ गावाकडे राहायचे. थोडीशी शेती व मोलमजुरी करून आईनं मुलांना वाढवलेलं. मुलाला नोकरी मिळाल्यामुळे आई समाधानी. कुटुंबाला मोठा आधार मिळालेला. नोकरी मिळाली तरीही स्वतःचं शिक्षण अर्धवट राहिल्याचं शल्य कायम त्याच्या मनात. त्यामुळे

गावातील इतर कोणाचंही शिक्षण अर्धवट राहू नये, म्हणून सतत प्रयत्नशील राहायचा. मुट्टीवर आला की प्रत्येकाच्या घरी जाऊन ख्याली-खुशालीसोबत मुलांच्या शिक्षणाची आवर्जून चौकशी करायचा. प्रोत्साहन द्यायचा. शिक्षणाच्या खर्चासाठी थोडीफार मदत करत राहायचा. काही मदत करता येत नसेल, तर निदान अडचणी ऐकून घ्यायचा. लोक मोकळे व्हायचे. त्यांना थोडं हलकं झाल्यासारखं वाटायचं. म्हणून गावात सर्वप्रिय व्यक्ती. वर्षातून फक्त दोन महिनेच सुट्ट्यांमध्ये गावात यायचा. त्यामुळे हवंहवंसं व्यक्तिमत्त्व. सुट्ट्यांत आला की, आमच्या झोपडीतही यायचा. आमच्या आई-वडिलांना तो दादा-वाहिनी म्हणायचा. पण आम्ही त्याला ‘अंकुशभय्या’च म्हणायचो. आम्हाला नेहमी शिक्षणाचं महत्त्व पटवून सांगत राहायचा. प्रेरणा देत राहायचा.

आज अचानक सायकलवर समोर. सुट्ट्यांत आला होता. नमस्कारानंतर सोबतच्या तरुणीची ओळख ‘तुम्हारी होनेवाली भाभी’ म्हणून करून दिली. नंदिनी तिचं नाव. पदवीचे शिक्षण चालू होते. वडील शिक्षक. त्यांच्या अकाळी निधनानंतर आईनेच घडवलेले. दिसायला गोरीपान, सुंदर. लांब केस, मोठमोठे डोळे. चेहऱ्यावर

कायम स्पित हास्य. आकर्षक व्यक्तिमत्त्व. अभिनेत्री रेखासारखी दिसायची किंचित. प्रेमात पडली होती दोघं. दक्षिणेकडील चित्रपटाचे नायक-नायिका शोभतील अशी जोडी. सायकलवर डबलसीट अशी सुंदर जोडी फक्त चित्रपटातच दिसायची. ग्रामीण भागात असं प्रेमात पडणं वरै नसायचं. असेल तरीही एवढचा धाडसाने सायकलवर फिरणारी आमच्या भागातली ही पहिलीच जोडी. सर्व जण वळून-वळून पाहायचे. चित्रपटातील दृश्य पाहतोय, असंच वाटायच.

वर्षभर चाललं असंच. चौन्याऐंशीला लग्न झालं. दोन्ही कुटुंबांत आनंदी वातावरण. बैलगाडीत बसून नवरी नंदिनी गावात आली. नंदिनी दिसायला जितकी सुंदर, तेवढीच वागायलाही. काही दिवसांतच आपलंसं करून घेतलं सर्वांना. विवाहानंतर घर सांभाळून पदवीचे शिक्षणही पूर्ण केले. वर्षभरातच कन्यारत्नाचे आगमन झाले. प्रीती ठेवलं नाव. कुंब सुखात-आनंदात न्हाऊन निघाले. अंकुश सुट्टीवर आला की दोघे मिळून आमच्याकडे यायचे. एरवी मधे-मधे नंदिनीभाभी येत राहायच्या. अंकुशच्या अनुस्थितीत क्रणानुबंध जोडून ठेवायच्या. अंकुशच्या पावलावर पाऊल ठेवून शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करायच्या. अंकुशची पंरपरा नकळत त्या पुढे चालवीत होत्या.

मुलगी प्रीती तीन वर्षांची झाली. गोड-गोड बोलूलागली. आम्हाला बोबड्या गोड भाषेत ‘चाचू’ म्हणून हाक मारायची. इवल्या-इवल्याशा बोटाने आमचा हात पकडून मस्ती करायची, खेळत रहायची. दोनेक वर्षांनी त्यांना पुत्ररत्न प्राप्त झाले. पवन त्याचं नाव. चौकोन पूर्ण झाला. मुलांना सैन्यदलाच्या आर्मी स्कूलमध्ये शिकवावं, अशी अंकुशची इच्छा. म्हणून त्यांनी नोकरीच्या ठिकाणी म्हणजे अंबाला छावणी, हरियाणा येथे घर केलं. दिवस मजेत, आनंदात. मुखी-समाधानी कुटुंब.

नव्यदला माझं बी.एस्सी. झालं. एम.एस्सी.ला प्रवेश घेतला होता. आणि नोकरीच्याही शोधात होतो. अंकुशचा आदर्श समोर होताच. भारतीय वायुदलात सहभागी व्हावं, असं सतत वाटायचं. पायलट ऑफिसरच्या पदासाठी अर्ज केला. परीक्षा देण्यासाठी डेहराडूनला गेलो. प्राथमिक परीक्षा पास केल्यानंतरही शेवटच्या चाचणीत निवड झाली नाही. पंधरा दिवसांच्या निवडप्रक्रियेनंतर निराश होऊन परत होतो. वाटलं, अंबाला छावणीला जाऊन अंकुश आणि कुटुंबीयांची भेट घ्यावी. न सांगता अचानक

अंकुशच्या ड्युटीच्या ठिकाणी पोहोचलो. काय आनंद झाला अंकुशला! मला उचलून घेऊन सर्व सहकाऱ्यांसह नाचलाच कितीतरी वेळ. सर्वांनी जळोष केला. गावाकडून कोणाचं तरी कोणी तरी आलंय म्हटलं की, सर्व जण जाम खुश व्हायचे. जंगी सेलिब्रेशनच व्हायचं. काचेच्या बाटल्यांतील फंटा उडवून सर्वांनी आनंद साजरा केला होता. अंकुशच्या सर्व सहकाऱ्यांसोबतचा तो क्षण अविस्मरणीयच.

सायंकाळी अंकुशच्या घरी गेलो. क्वार्टर न मिळाल्यामुळे अंबाला गावात किरायाने दोन खोल्या घेऊन घर थाटलेले. नंदिनीभाभी मला पाहून अवाक्कच. आनंदाने डोळ्यांत पाणी. किती आनंद पसरला होता त्या छोट्याशा घरात. मुलगी प्रीतीनं तर वापस निघेपर्यंत मला सोडलंच नाही. मुलगा पवन छोटा होता. साडेतीन वर्षांचा. शेजारी एक मराठी कुटुंब राहायचे. संध्याकाळी आम्ही सारे मिळून एकत्रित जेवण केलं. खास स्वयंपाक भार्भीनी केलेला. हरियाणात राहूनसुद्धा मराठीपण जपलेलं. दुसऱ्या दिवशी सकाळी परत निघालो. साश्रू नयनांनी नंदिनीभाभी व मुलांनी निरोप दिला. अंकुशने रेल्वे स्टेशनला सोडले. गावी पोहोचेपर्यंत परतीच्या प्रवासात एकच गोष्ट मनात- कुटुंब असावं तर असं!

साधारणत: दोन महिन्यांनी मला भारतीय आयुर्विमा महामंडळात नोकरी मिळाली. पत्र लिहून अंकुशला कळवलं. प्रशिक्षणासाठी नागपूर गेलो. प्रशिक्षणानंतर अहमदपूरला पोस्टिंग मिळालं. नवी नोकरी, पहिला अनुभव. आयुष्यात पहिल्यांदाच अहमदपूरला आलो होतो. व्यवस्थित स्थिर होण्यात व्यग्र राहिलो. तीन-चार महिने अंकुशच्या संपर्कात राहिलो नाही.

फेब्रुवारी त्राणणवच्या तिसऱ्या आठवड्यात अचानक एके दिवशी गावाकडून फोन आला- अंकुशचा अपघात झाला आहे आणि तो या जगात राहिला नाही. जबरदस्त धक्का बसला. नेमकं काय झालं, कळत नव्हतं. त्या काळात मोबाईल नव्हते. टेलिफोनवर बोलायचे. पटकन गावाकडे गेलो. अंकुशचा भाऊ व आई बातमी कळल्याबरोबर अंबाल्याला ट्रेनने निघाले होते. काय झाले आहे, नेमके कळत नव्हतं. एक नवीच माहिती कळाली- ती म्हणजे, अंकुशसोबत त्याचा चार वर्षांचा मुलगा पवनही गेला. नंदिनीभाभी आणि मुलगी प्रीती सुरक्षित आहेत. शब गावी आणण्याच्या अवस्थेत नाहीत. तिथेच अंतिम संस्कार करणार आहेत. फक्त आई आणि भाऊ यांना पाठवा. अंतिम



संस्कार झाल्यानंतर सर्व जण परत येणार आहेत. कोणीही एवढ्या लांब येऊ नये. सुन्न करणारी घटना. धक्कादायक.

दहा-बारा दिवसांनी सर्व सोपस्कार पूर्ण करून नंदिनीभाभी गावी आल्यात म्हणून कळले. लगेच भेटायला गेलो. नंदिनीभाभी प्रचंड धक्क्यातून सावरलेल्या नव्हत्याच. एकही शब्द फुटत नव्हता. फक्त संततधार अशू. मला पाहताच ओक्साबोक्शी रडल्या. काही केल्या अशू थांबेचनात. किती तरी वेळ बसून राहिलो. काहीच बोलल्या नाहीत... फक्त अशूंच्या धारा. कायम शून्यात दृष्टी. दहा-बारा दिवसांपासून काहीच खाल्लेलं दिसत नव्हतं. पार सुकून गेलेल्या. ओळखता येणार नाही, अशी अवस्था झालेली. बेडवर पडूनच. मुलगी प्रीती आठ वर्षांची. तसं थोडं-थोडं कळण्याचं वय. बाबा अन् भाऊ गेलेला आणि समोर अस्वस्थ आई. काय होत असेल तिच्या अंतःकरणात! अस्वस्थ एका ठिकाणी बसून रहायची. तिला पाहूनच आम्हाला अशू आवरणे कठीण व्हायचे. समोर धीरे

देण्याचा प्रयत्न करत राहिलो आणि बाहेर लांब जाऊन मन मोकळ करून घ्यायचो. दोन-तीन दिवस राहून पाहिले. परिस्थितीत काही बदल होण्याची चिन्हे नव्हती. कित्येक दिवस या धक्क्यातून कुटुंबाला सावरणे कठीण होते. अपघातात पती व मुलगा गमावल्याचे दुःख वेगळेच आणि नाना तज्जेच्या लोकांची बोलणी वेगळीच. प्रत्यक्ष कोणीच घटना पहिली नसल्यामुळे तर्कवितर्काना ऊत आलेला. घटना घडली तेव्हा नंदिनीभाभी मंदिराला गेलेल्या. सायंकाळची वेळ. मुलगी प्रीती शाळेतून येऊन बाहेर मैदानात खेळत होती. इतक्यात मुलगा पवन शाळेतून आला. अंकुश घरातच होता. मुलाला शाळेतून आल्याबरोबर भूक लागली होती. नंदिनी घरात नसल्यामुळे अंकुश स्टोब्ह पेटवून जेवण गरम करून मुलाला देण्याच्या तयारीत. बराच वेळ स्टोब्ह पेट नाही म्हणून प्रयत्न करत होता. मुलगा समोर बसून पाहत होता. स्टोब्ह पेटवण्याच्या प्रयत्नात बरेच रांकेल बाहेर आलेले. स्टोब्हला हवा भरून

पेटवताक्षणीच आगीचा प्रचंड भडका उडाला. त्यात अंकुश आणि समोर बसलेल्या मुलाला आगीने घेरले. आजूबाजूच्या कपड्यांनीही पेट घेतला. काही कळण्याच्या आत आगीने रौद्ररूप धारण केले. तशाही अवस्थेत अंकुशने मुलाला दाराबाहेर फेकले होते... पण व्यर्थ! दोघांपैकी कोणीही वाचू शकले नाही. मुलगी बाहेर मैदानात खेळत होती म्हणून वाचली. नंदिनीभाभी मंदिरातून परत येईपर्यंत खेळ संपला होता. होत्याचे नव्हते झाले. ते दृश्य पाहून नंदिनीला जबरदस्त मानसिक धक्का बसलेला. शब्द फुटत नव्हते. वाचा बंद झालेली. नंदिनी काही बोलत नाही म्हणून तर्कवितर्काना उधाण आले होते. प्रत्येकाला हे सर्व सांगत बसणं अवघड होतं. आणि त्या दृश्यांची पुनःपुन्हा आठवण हादरून टाकणारी होती. त्यामुळे त्या पूर्णपणे कोलमडल्या होत्या.

रोज-रोज नवी माणसं भेटायला येणारी. पुनःपुन्हा त्याच गोष्ठी. शेवटी त्या गाव सोडून सिंकंदराबाद येथे गेल्या. आर्मी कॅटीनमध्ये तुटपुंज्या पगारावर नोकरी करू लागल्या. आपल्या मुलीला चांगले शिक्षण देऊन तिचं आयुष्य घडवणे, एवढाच एक उद्देश राहिला होता. अंकुशचं पण हेच स्वप्न होतं. सिंकंदराबादशिवाय आर्मी स्कूल जवळपास कुठेच नव्हतं. मुलगी प्रीतीचं प्राथमिक शिक्षण इंग्रजी माध्यमाच्या याच शाळेतून झालं असल्यामुळे तिथेच पुढे शिकवणं भाग होतं. मिळेल ते काम करून मुलीला शिकवायचं म्हणून त्या सिंकंदराबादला गेल्या. आर्मी कॅन्टीनमध्ये काम मिळाले. पण पगार अत्यल्प. कसेबसे घर चालवून मुलीचं शिक्षण चालू ठेवलं.

मुलगी प्रीती हुशार. दहावी चांगल्या गुणांनी पास झाली. बारावीच्या चांगल्या निकालानंतरही तिने बी.एस्सी. मायक्रोबायोलॉजीला प्रवेश घेतला. चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण झाली. एका खासगी कंपनीत नोकरी मिळवली. नोकरी करत एम.बी.ए.साठी प्रयत्न करत राहिली. इंग्लंडमधील शेफिल्ड विद्यापीठात प्रवेश मिळविला. नंदिनी ठामपणे मागे उभी राहिली. बँकेचे कर्ज घेऊन परदेशात गेली. तिथे अर्धवेळ नोकरी मिळविली आणि नोकरी करत करत एमबीए पूर्ण केलं. मग एका नामांकित कंपनीत नोकरी मिळाली.

मागच्या वर्षी तिचे लग्न ठरले. सैन्यदलात अधिकारी असलेल्या एका मुलाने जोडीदार म्हणून तिला निवडले. मेजर वतनकुमार त्याचं नाव. दिसायला सुंदर आणि रुबाबदार व्यक्तिमत्त्व. तिलाही मुलगा आवडला. अत्यंत

धामधुमीत सिंकंदराबादच्या मिलिटरी मंगल कार्यालयात लग्न पार पडले. नातेवाईक, सोयरे-धायरे, गावातील निवडक निर्मित पाहुणेमंडळीच्या साक्षीने विवाहसोहळा पार पडला. पूर्ण लग्न समारंभात आई आणि वडिलांच्या दुहेरी भूमिकेत वावरणारी नंदिनीभाभी कायम लक्षात राहिली. वडिलांप्रमाणे लग्नातील प्रत्येक कार्यक्रम व व्यवस्थेवर बारीक लक्ष ठेवणारी नंदिनी आणि या आनंदाच्या, स्वप्नपूर्तीच्या क्षणात अंकुश असायला हवा होता, या जाणिवेने व्याकूळ-भावुक झालेली नंदिनी... दारावर उभी राहून प्रत्येकाचे स्वागत करत वडिलांप्रमाणे उभी असलेली नंदिनी आणि जवळच्या नातेवाईकांना गळाभेट घेत नकळत त्यांच्या पाठीवर आसवे गाळणारी नंदिनी... ‘प्रीती के चाचू’ म्हणून लग्नातील काही जबाबदारी माझ्या अंगावर टाकणारी नंदिनी आणि नवरीला पाठविल्यानंतर गळाभेट घेऊन आपल्या अश्रूना वाट करून देणारी नंदिनी... अंकुशचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी स्वतःला झोकून देऊन मुलीसोबत ठामपणे उभी राहणारी नंदिनी आणि पतीच्या अकाली अपघाती मृत्यूनंतर स्वतःला विसरून, आपले सर्वस्व पणाला लावून मुलीला घडवणारी एक बहादूर आई- नंदिनीला सलाम.

मोहिब कादरी
अहमदपूर, जि.लातूर
Mob.: 9422468760
mohibquadri@rediffmail.com

५ मार्चच्या अंकात ‘विज्ञानवेडा पुजारी’ हा लेख संजय पुजारी यांनी विज्ञानप्रसाराच्या क्षेत्रात केलेल्या कार्याची ओळख करून देणारा आहे. त्या लेखाच्या शेवटी त्यांचा फोन नंबर अनवधानाने चुकीचा छापला गेला. त्यांचा पत्ता व फोन नंबर पुढील प्रमाणे...

संजय पुजारी
डॉ. कल्पना चावला विज्ञान केंद्र,
कराड, जि.सातारा
Mob.: 9226163260

दया आणि माया

मी एकदा स्वच्छ केलेल्या घराकडे आणि एकदा आईकडे पाहिलं. आता आई आपलं कौतुक करणार, या आशेने मी उभी होते. आईनेही नीटनेटक्या झालेल्या घराकडे पाहिलं आणि ती काही तरी बोलेल, एवढ्यातच तिचं लक्ष माझ्या वडिलांच्या फोटोकडे गेलं आणि ती जोरात कडाडली, “काय केलंस हे००?” मी काही बोलणार याआधीच माझ्या पाठीवर दोन रटे पडलेले होते.

मी तेव्हा बारा-तेरा वर्षांची होते. माझी आई इतर मुला-मुलींच्या आईपिक्षा वेगळी आहे, हे तेव्हा मला कळायला लागले होते. म्हणजे ती इतरांच्या आयांसारखं आम्हाला म्हणजे मला आणि माझ्या तीन बहिणींना प्रेमाने जवळ घ्यायची नाही, कधी लाड करायची नाही. तिला लागोपाठ आम्ही तीन मुलीच झाल्यामुळे घरातील लोक तिला बोलायचे, म्हणून ती असं वागायची. त्यामुळे आईने मला चांगलं म्हणावं, माझे लाड करावेत, यासाठी काहीही करायला मी तयार असायचे. आणि तशी संधी एकदा माझ्याकडे आली. आईला बाहेर जायचं होतं आणि तिने मला सांगितलं की, मी येईपर्यंत घरातला सगळा पसारा आवरला तर ती मला खाऊ देईल.

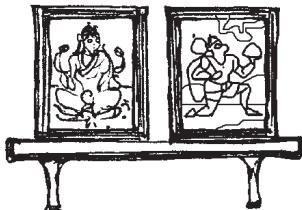
मी खूप खूष झाले. मला आईकडून माझं कौतुक करून घ्यायचे होते. आई बाहेर गेली आणि मी कामाला लागले. मी घरातील सगळी भांडी घासली, कपडे धुतले, फरशी पुसली. सगळं घर अगदी स्वच्छ केलं आणि मग मी आईची वाट पाहत बसले. तेवढ्यात एक काका आमच्याकडे आले. तसे ते रोज यायचे. आमच्या घरी एक फूलमाळ देऊन जायचे. आई रोज ती माळ घ्यायची देवासाठी. आज आई घरी नव्हती, म्हणून मी ती माळ घेतली.

मी ती माळ घेऊन घरात आले. याआधी कधी मी ती माळ देवाला वाहिली नव्हती. आणि मला माहितीही नव्हतं की, ती कोणत्या देवाला घालायची! म्हणजे आमच्या घरात एकाच भिंतीवर एक सप्तशृंगी देवीचा, एक आशापुरी देवीचा आणि एक हनुमानाचा फोटो होता. अन् समोरच्या भिंतीवर माझ्या वडिलांचा छानसा फोटो होता. मी विचार

करायला लागले की- ही फूलमाळ जर देवाला वाहिली आणि अगरबत्ती लावली, तर आईला जास्त आनंद होईल. पण मला हे समजत नव्हतं की, कोणत्या देवाच्या फोटोला ही माळ घालावी? मी माळ तशीच हातात घेऊन त्या फोटोंकडे बघत उभी राहिले. मला अचानक आठवलं की, आजी काय सांगते देवाबद्दल... आजी नेहमी सांगायची की, ‘जो आपलं रक्षण करतो, जो आपल्या खाण्या-पिण्याची काळजी घेतो, जो आपल्याला सांभाळतो, आपल्या जगवतो; तो म्हणजे आपला देव.’ मग मी एकदम जास्त विचार कयला लागले की, या फोटोंमधला आपला देव कोणता आहे बरं? पण मला उत्तरच सापडेना. देवाने कधी मला खायला दिलंय, माझी काळजी घेतलीय, असं मला आठवेनाच. मग मला एकदम हताश वाटायला लागले. कारण हे जर आपले देव नाहीत, तर माळ कुणाला घालावी? आई यायची पण वेळ होत आली होती. मला आईला आनंद द्यायचा होता आणि त्यासाठी कोणत्या तरी एका देवाला माळ घालणं गरजेचं होतं.

मला काहीच सुचत नव्हतं... आणि तेवढ्यात माझं लक्ष दुसऱ्या भिंतीवरील माझ्या वडिलांच्या फोटोकडे लक्ष गेले. मग डोक्यात एकदम प्रकाश पडला. ‘अरे, हाच तर आपला देव! आपले वडील आपल्यासाठी काम करतात, आपल्याला खायला आणतात, आपली काळजी घेतात; म्हणजे आपले वडीलच आपले देव आहेत की?’

या शोधाने मला खूप आनंद झाला. मी झटकन उठले, वडिलांच्या फोटोला फूलमाळ घातली आणि दोन-तीन अगरबत्त्या लावल्या. घरात एकदम प्रसन्न वाट झाला.



आणि अशा प्रसन्न वातावरणात तेवढ्याच प्रसन्नतेने मी आईची वाट पाहत बसले.

थोड्या वेळाने आई घरी आली. मी एकदा स्वच्छ केलेल्या घराकडे आणि एकदा आईकडे पाहिल. आता आई आपलं कौतुक करणार, या आशेने मी उभी होते. आईनेही नीटनेटक्या झालेल्या घराकडे पाहिलं आणि ती काही तरी बोलेल, एवढ्यातच तिचं लक्ष माझ्या वडिलांच्या फोटोकडे गेलं आणि ती जोरात कडाडली, “काय केलंस हेड?” मी काही बोलणार याआधीच माझ्या पाठीवर दोन रुटे पडलेले होते. तिने वडिलांच्या फोटोला घाटलेली माळ काढून फेकली आणि पुन्हा माझ्याकडे आली. एक-दोन-तीन- किती चापटा मारल्या, किती धक्के मारले- हे मला आठवतही नाही; पण ती बराच वेळ मला मारत होती. मला काही काही बोलत होती. मी जोरजोराने रडत होते. कारण मी पहिल्यांदा इतका मार खात होते आणि तो मार कशासाठी आहे, तेही मला माहीत नव्हतं. थोड्या वेळाने आई थकली असेल म्हणून तिने मारण बंद केलं. माझ्या तोंडातून लाळ गळत होती.

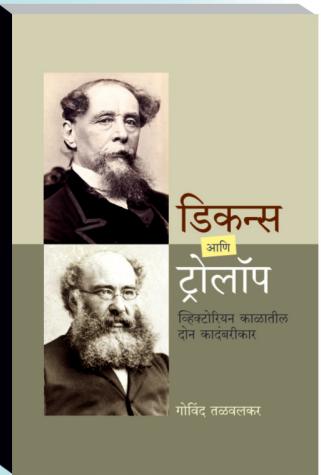
डोळ्यांतून आसवं वाहत होती. मी थरथरत, सुंदर एका जागी हळूच बसून होते. पाच मिनिटांनी मी अडखळत, रडत-रडत आईला विचारल, “काय केलं मी?” आईने त्यावर मला उत्तर दिलं, “लहान आहेस का आता? लाज वाट नाही असं काही करताना? वर तोंड करून विचारतेस अजून!”

मी शांत झाले. तशीच थरथरत राहिले. ‘काय चुकलं आपलं?’ हा प्रश्न तसाच डोक्यात राहिला. पुढे एका वषणी मला समजलं की, फक्त मेलेल्या माणसालाच फूलमाळ घालतात आणि ‘आईने आपल्याला का मारलं?’ या प्रश्नाचं उत्तर मला सापडलं, पण तेवढ्याशा चुकीबद्दल क्षमा न करता आईने इतकं मारावं याचं मला शल्य वाट राहिलं.

त्या घटनेनंतर मी पुढची चार-पाच वर्षे आईच्या प्रचंड दहशतीखाली होते. मला आईचं मारण आठवलं की, मी दचकायचे. आज हे सर्व आठवतं तेव्हा वाटत की- आईने कारण सांगितलं असतं, तर मीच ती माळ काढून घेतली असती. का आई-वडील असे वागतात? या छोट्या-छोट्या प्रश्नांची उत्तरं त्यांनीच नको का मुलांना द्यायला? माझ्यासारख्या अनेक मुलांसोबत असं घडलं असेल आणि ते त्यांच्या पालकांच्या दहशतीखाली वावरले असतील. परिणामी अनेक मुलांचं बालपण प्रचंड तणावात गेलं असेल.

हा प्रसंग कायम माझ्या स्मरणात राहिला, पण मागे वळून पाहताना, मला असंही वाटू लागलं आहे की, तसं वर्तन करणारी माझी आई कोणत्या परंपरेच्या, कोणत्या शिकवणुकीच्या प्रभावात वाढली असेल. तिचा संताप इतका अनावर झाला, याचा अर्थ परंपरेचा तिच्या मनावरचा पगडा किती घटू असेल. त्यामुळे तिला किती आणि काय काय भोगावं लागलं असेल त्याची कल्पना करते तेव्हा मला आता आईचीच दया येऊ लागते.

दर्शना पवार
Mob.: 8857902853



पाने ६८ | किंमत ५० रुपये

डिकन्स आणि ट्रोलॉप

गोविंद तळवलकर



संपर्क : साधना प्रकाशन

४३१ शनिवार पेठ, पुणे ३०

फोन ०२० २४४५९६३५

sadhana.prakashan@gmail.com

साधना प्रकाशनाची नवी पुस्तिका

काही आवडत्या प्रतिभाशाली लेखकांच्या ललित तथा वैचारिक साहित्याकडे आपण पुनःपुन्हा वळतो. दरवेळी आपल्याला नवा आनंद आणि नवा अर्थही प्रत्ययास येतो.

डिकन्स आणि ट्रोलॉप यांच्या कादंबन्यांचे मला असे कायम आकर्षण वाटते. व्यक्ती म्हणून ते कसे होते याबद्दलचे कुतूहलही कायम आहे. त्यांच्या द्विजन्मशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांचे साहित्य आणि त्यांच्यावरील चरित्रग्रंथ पुन्हा वाचले आणि या मित्रांची पुनर्भेट झाल्याचा आनंद झाला. तो वाचकांपर्यंत पोचवावा म्हणून हे दोन लेख लिहिले. यातील डिकन्सवरील लेख ११ फेब्रुवारी २०१२ च्या साधना साप्ताहिकात प्रसिद्ध झाला होता. ट्रोलॉप वरील लेख मात्र या पुस्तकातच प्रथम प्रसिद्ध होत आहे. या दोघा समकालीन, पुस्तकप्रेमी लेखकांचे बालपण हालअपेषांत गेले. त्यांनी जे अनुभवले त्याकडे ते त्रयस्थपणे पाहू शकतात आणि तो काळ आपल्यासमोर उभा करतात. समाजसुधारणांची त्यांना आस्था होती. त्यांची पात्रे आजही जिवंत वाटतात. त्यांच्याशी आपले भावनिक नाते आणि चिरंतन मैत्री जुळते. दोघांच्याही प्रतिभेचा अविष्कार विनोदाच्या आवरणांत होतो.

डिकन्सचे लेखन काळाशी सुसंवादी होते पण त्याच्या कादंबन्यांत मुलुखावेगाली पात्रेही होती. डिकन्स धार्मिक वृत्तीचा असला तरी त्याने उपदेश केला नाही, पण त्याच्या विचारांचा गाभा स्वातंत्र्याचा व मानवतावादी होता. साधेपणा, मनोवेधक कथानक आणि असाधारण शैली यांमुळे त्याची लोकप्रियता कायम आहे. ट्रोलॉप हा मुळातच कवीवृत्तीचा होता. विषयाचे उत्तम ज्ञान असेल तर स्फूर्तीची वाट बघत बसावी लागत नाही. रोज ठराविक वेळात ठराविक शब्द लिहिण्याच्या शिस्तीमुळे त्याला खूप लेखन करता आले. व्यक्तीचे मनोव्यापार रंगवण्याची त्याची हातोटी विलक्षण आहे.

डिकन्स व ट्रोलॉप यांचे साहित्य हा आनंदाचा ठेवा आहे.

– गोविंद तळवलकर

साधना साप्ताहिक :
१ एप्रिल २०१७

Licence to Post Without Prepayment of Postage No. WPP-6
एन.डी.नं.आर.एन.आय.१६०१/५७ / रजि.क्र. पी.सी.डब्ल्यू./०८०/२०१५-१७
Posted at Marketyard PSO, Pune / Posting Every Thursday/Dates of Publication : 23-3-2017

घर असो वा कार आणली रवांजं आम्ही करतो साकार...



महासुपर	परतफेड	ई.एम.आय.
गृह कर्ज	कालावधी	प्रति लाख
@8.75%	30 वर्षे	₹ 787/-*

शुन्य% प्रक्रिया शुल्क*
मर्यादित कालावधीसाठी

महासुपर	परतफेड	ई.एम.आय.
वाहन कर्ज	कालावधी	प्रति लाख
@9.00%	7 वर्षे	₹ 1609/-*

व्याज दरामध्ये 0.50 % पर्यंत
सवलत उपलब्ध*

*नियम व अटी लागू

आजच आपल्या जवळच्या शाखेत संपर्क साधा
ऑन लाईन अर्ज @www.bankofmaharashtra.in
टोल फ्री नं.: 1800 233 4526



Bank of Maharashtra website



बैंक ऑफ महाराष्ट्र
Bank of Maharashtra

भारत सरकार का उद्यम

एक परिवार एक बैंक

भारतीय रिझर्व बैंक बचत खाते, चालू खाते, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड या साठी कोणत्याही व्यक्तीस कधीच संपर्क करत नाही.